

Mogućnosti turističke valorizacije spomeničke baštine iz razdoblja socijalizma u Hrvatskoj

Fiket, Anita

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Science / Sveučilište u Zagrebu, Prirodoslovno-matematički fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:217:513443>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-03-14**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the Faculty of Science - University of Zagreb](#)

Anita Fiket

**Mogućnosti turističke valorizacije spomeničke baštine iz
razdoblja socijalizma u Hrvatskoj**

Diplomski rad

**Zagreb
2020. godine**

Anita Fiket

**Mogućnosti turističke valorizacije spomeničke baštine iz
razdoblja socijalizma u Hrvatskoj**

Diplomski rad

predan na ocjenu Geografskom odsjeku
Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
radi stjecanja akademskog zvanja
magistre geografije

**Zagreb
2020. godine**

Ovaj je diplomski rad izrađen u sklopu diplomskog sveučilišnog studija *Geografija; smjer: Baština i turizam* na Geografskom odsjeku Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, pod vodstvom prof. dr. sc. Vuka Tvrтка Opačića

TEMELJNA DOKUMENTACIJSKA KARTICA

Sveučilište u Zagrebu
Prirodoslovno-matematički fakultet
Geografski odsjek

Diplomski rad

Mogućnosti turističke valorizacije spomeničke baštine iz razdoblja socijalizma u Hrvatskoj

Anita Fiket

Izvadak: U Hrvatskoj je socijalistička spomenička baština uglavnom ostavljena propadanju te se često zanemaruje. Razvojem novog oblika turizma u Europi, u radu je analizirano dosadašnje stanje memorijalnog turizma temeljenog na socijalističkoj spomeničkoj baštini u Hrvatskoj. Odabrani su spomenici i memorijalne lokacije koje mogu imati turističku funkciju, a sve kroz studije slučaja: Vojnić, Jasenovac i Podgarić. Nakon identificiranja potencijalnih turističkih atrakcija, izrađen je prijedlog razvoja novog turističkog proizvoda u Hrvatskoj. Za potrebe rada provedeno je anketno istraživanje stanovnika općina Vojnić i naselja Berek te intervjuiranje predstavnika Javne ustanove Spomen-područje Jasenovac.

109 stranica, 35 grafičkih priloga, 17 tablica, 93 bibliografskih referenci; izvornik na hrvatskom jeziku

Ključne riječi: memorijalni turizam, spomenička baština, socijalizam, turizam socijalističke baštine, Hrvatska

Voditelj: prof. dr. sc. Vuk Tvrтко Opačić

Povjerenstvo: prof. dr. sc. Vuk Tvrтко Opačić
prof. dr. sc. Zoran Curić
prof. dr. sc. Borna Fuerst-Bjeliš

Tema prihvaćena: 16. 1. 2020.

Rad prihvaćen: 10. 9. 2020.

Rad je pohranjen u Središnjoj geografskoj knjižnici Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Marulićev trg 19, Zagreb, Hrvatska.

BASIC DOCUMENTATION CARD

University of Zagreb
Faculty of Science
Department of Geography

Master Thesis

Opportunities for tourism valorisation of monuments from the period of socialism in Croatia

Anita Fiket

Abstract: The socialist monumental heritage in Croatia is mostly left to decay and is often neglected. With the development of a new form of tourism in Europe, the paper analyses the current state of memorial tourism based on the socialist monumental heritage in Croatia. Monuments and memorial sites that can have a tourist function were selected, all through case studies: Vojnić, Jasenovac and Podgarić. After identifying potential tourist attractions, a proposal for the development of a new tourist product in Croatia was made. For the purposes of the paper, a survey of the inhabitants of Vojnić and Berek was conducted, as well as interviewing of the representatives of the Public Institution Jasenovac Memorial Site.

109 pages, 35 figures, 17 tables, 93 references; original in Croatian

Keywords: memorial tourism, monumental heritage, socialism, socialist heritage tourism, Croatia

Supervisor: Vuk Tvrtko Opačić, PhD, Full Professor

Reviewers: Vuk Tvrtko Opačić, PhD, Full Professor
Zoran Curić, PhD, Full Professor
Borna Fuerst-Bjeliš, PhD, Full Professor

Thesis title accepted: 16/01/2020

Thesis accepted: 10/09/2020

Thesis deposited in Central Geographic Library, Faculty of Science, University of Zagreb, Marulićev trg 19, Zagreb, Croatia.

Sadržaj

1. UVOD	1
1.1. PREDMET I CILJ ISTRAŽIVANJA	1
1.2. Metodologija istraživanja	2
2. PREGLED DOSADAŠNJIH ISTRAŽIVANJA I LITERATURE	4
3. MEMORIJALNI TURIZAM KAO SELEKTIVNI OBLIK TURIZMA.....	5
3.1. Obilježja i suvremeni trendovi	5
3.2. Memorijalni turizam u Hrvatskoj	8
4. SOCIJALISTIČKA BAŠTINA KAO DIO MEMORIJALNOG TURIZMA.....	10
4.1. Valorizacija socijalističke baštine u turizmu Europe	10
4.2. Primjeri dobre prakse	13
5. SPOMENICI SOCIJALISTIČKE BAŠTINE U HRVATSKOJ	16
5.1. Spomenici socijalističke baštine u Hrvatskoj	16
5.2. Identificiranje potencijalnih turističkih atrakcija	21
5.3. Turistička valorizacija socijalističke baštine u Hrvatskoj	27
5.4. Case study: Podgarić	29
5.4.1. Turističkogeografski položaj općine Berek.....	29
5.4.2. Turistička atrakcijska osnova	32
5.4.2.1. Prirodne atrakcije	32
5.4.2.2. Kulturne atrakcije	32
5.4.3. Stanovništvo kao čimbenik razvoja turističke destinacije.....	34
5.4.4. Turizam u općini Berek.....	37
5.4.5. Spomenik revolucije naroda Moslavine	38
5.5. Case study: Vojnić	40
5.5.1. Turističkogeografski položaj općine Vojnić	40
5.5.2. Turističke atrakcijska osnova	43
5.5.2.1. Prirodne atrakcije	43

5.5.2.2. Kulturne atrakcije	44
5.5.3. Stanovništvo kao čimbenik razvoja turističke destinacije.....	44
5.5.4. Turizam u općini Vojnić	47
5.5.5. Spomenik ustanku naroda Korduna i Banije.....	49
5.6. Case study: Jasenovac	53
5.6.1. Turističkogeografski položaj općine	53
5.6.2. Turistička atrakcijska osnova	54
5.6.2.1. Prirodne atrakcije	54
5.6.2.2. Kulturne atrakcije.....	55
5.6.3. Stanovništvo kao čimbenik razvoja turističke destinacije.....	55
5.6.4. Turizam u općini Jasenovac	58
5.6.5. Spomenik Kameni cvijet	58
6. REZULTATI ISTRAŽIVANJA	63
6.1. Rezultati anketnog istraživanja u Podgariću	63
6.2. Rezultati anketnog istraživanja u Vojniću.....	70
6.3. Intervju	78
7. RASPRAVA	81
7.1. SWOT analiza	82
8. PRIJEDLOG NOVOG TURISTIČKOG PROIZVODA	87
9. ZAKLJUČAK	89
LITERATURA I IZVORI.....	91
PRILOZI.....	99

1. UVOD

Hrvatska je država koja je od 1945. do 1991. godine bila pod socijalističkom vlašću u sastavu Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (u daljnjem tekstu SFRJ) te je takav režim ostavio traga kako na sjećanju u narodu tako i u prostoru. Raspadom SFRJ, u Hrvatskoj je ostao veliki broj spomenika vezanih uz Drugi svjetski rat i narodnooslobodilačku borbu (u daljnjem tekstu NOB). Dok su u Jugoslaviji ti spomenici imali društvenu, povijesnu i kulturnu vrijednost, Domovinski rat i odmak od komunističkih i socijalističkih režima u Europi, pridonijeli su njihovom uništenju kada je od gotovo 6.000 spomenika uništeno njih 3.000.

Suvremeni turizam obilježavaju razni oblici turizma, ovisno o motivaciji samih posjetitelja i turista. Sve raznovrsniji motivi doveli su do razvoja mnogih nespecifičnih oblika, a samim time turistička ponuda neke destinacije teži prepoznatljivosti i podizanju konkurentnosti. Posljednjih godina, „transformacija političkih mjesta u kulturno-povijesne spomenike prerasta u globalni trend“ (Hjemdahl i Alempijević, 2006: 24). Spomenici komunističke i socijalističke baštine postaju velike turističke atrakcije popularne među zapadnim turistima (Caraba, 2011). Razvoj turizma temeljenog na socijalističkom razdoblju u državama Srednje i Istočne Europe potiče i na promišljanje o razvoju tog oblika turizma u Hrvatskoj. Spomenici iz razdoblja NOB-a i socijalizma pripadaju mlađim spomenicima u Hrvatskoj koji još nisu uspjeli pronaći svoje mjesto u turističkoj ponudi. Ovaj rad istražuje postoji li mogućnost turističke valorizacije tih spomenika u Hrvatskoj.

1.1. PREDMET I CILJ ISTRAŽIVANJA

Svrha ovog diplomskog rada je dati pregled i odabrati spomenike iz razdoblja socijalizma u Hrvatskoj moguće za uključivanje u turističku ponudu. Predmet istraživanja rada je utvrditi mogućnost korištenja spomeničke baštine iz razdoblja socijalizma u turizmu Hrvatske na temelju stavova lokalnog stanovništva o valorizaciji tih spomenika kroz anketno istraživanje.

Ciljevi rada su sljedeći:

1. analizirati dosadašnje stanje memorijalnog turizma u Hrvatskoj
2. analizirati korištenje socijalističke baštine u turističkoj ponudi Hrvatske
3. dati pregled dosadašnjeg razvoja turizma temeljenom na baštini socijalizma u Hrvatskoj

4. identifikacija potencijala korištenja spomenika socijalističke baštine u turizmu Hrvatske
5. analizirati stavove lokalnog stanovništva o valorizaciji spomenika kao dijelova putova baštine u Hrvatskoj
6. kreirati novi turistički proizvod kao put baštine u Hrvatskoj

Kako bi se mogli ostvariti postavljeni ciljevi, postavljene su tri hipoteze:

H1: Spomenici socijalističke baštine u Hrvatskoj se zanemaruju, propadaju te su pušteni zaboravu.

H2: Turistička ponuda vezana uz spomenike socijalističke baštine u Hrvatskoj slabo je razvijena.

H3: Spomenici socijalističke baštine u Hrvatskoj nalaze se na istaknutim prirodnim lokacijama.

1.2. Metodologija istraživanja

Kao metode provođenja istraživanja odabrani su anketiranje i intervjuiranje. Metodom ankete ispitani su stanovnici naselja Podgarić i Vojnić, a cilj je bio ispitati stavove lokalnog stanovništva o valorizaciji spomenika socijalističke baštine kao dio potencijalnog turističkog proizvoda: put socijalističke baštine u Hrvatskoj. Uzorak ispitanika je prigodni. Za anketno su istraživanje izrađena dva slična anketna upitnika: jedan za Podgarić i jedan za Vojnić. Redoslijed i tip pitanja su isti, ali se razlikuju prema lokalnim obilježjima ili turističkim atrakcijama koje su karakteristične za pojedino područje, te samim spomenicima. Ispitanicima je zajamčena anonimnost i povjerljivost danih podataka. Za anketno je istraživanje izrađen strukturirani anketni upitnik koji je podijeljen u dva dijela. U prvom dijelu postavljena su pitanja vezana uz sociodemografska obilježja ispitanika (dob, spol, završeni stupanj obrazovanja i radni status), dok se drugi dio pitanja odnosio na spomenike socijalističke baštine i njihovu turističku valorizaciju. Anketni je upitnik za Podgarić obuhvatio 12 pitanja zatvorenog tipa s ponuđenim odgovorima te četiri pitanja otvorenog tipa. Primjerak anketnog upitnika nalazi se u prilogu broj 1. Anketni upitnik za Vojnić obuhvatio je 12 pitanja zatvorenog tipa s ponuđenim odgovorima te dva pitanja otvorenog tipa. Primjerak anketnog upitnika nalazi se u prilogu broj 2. Ciljani je broj anketiranih stanovnika bio 50 po svakoj anketi. S obzirom da je prema popisu stanovnika iz 2011. godine naselje Podgarić imalo 47 stanovnika (DZS, 2011), ispitani su stanovnici naselja Berek i grada Garešnice, kako bi se skupio odgovarajući uzorak ispitanika. U Podgariću anketno je istraživanje provedeno *online*

u razdoblju od 16. srpnja do 16. kolovoza 2020. i na terenu 10. kolovoza 2020.godine. U Vojniću je anketno istraživanje provedeno *online* od 16. srpnja do 16. kolovoza 2020. i na terenu 26. srpnja 2020. godine.

Intervju u Javnoj ustanovi Spomen područja Jasenovac proveden je s gospođom Martinom Barešić, koja u Ustanovi radi kao kustosica. Intervju je proveden *online*, a pitanja je postavljala autorica diplomskog rada. Postavljena pitanja nalaze se u prilogu broj 3.

S obzirom da su spomenici iz razdoblja socijalizma disperzno raspoređeni u prostoru, analiziran je svaki pojedini prostor općina: Berek, Vojnić i Jasenovac. *Spomenik ustanku naroda Moslavine* nalazi se u sastavu općine Berek, pa će zato u *case study* biti obrađena općina Berek. GIS vizualizacija prostora provedena je u programu ArcMap 10.1. Prije i tijekom istraživanja trebalo je odrediti spomenike koji mogu biti turistički valorizirani. Za to je poslužila sekundarna literatura pomoću koje se doznalo o spomenicima koji su trajno oštećeni i nestali.

2. PREGLED DOSADAŠNJIH ISTRAŽIVANJA I LITERATURE

Tema turizma socijalističke baštine u Hrvatskoj gotovo da je jedva istražena, dok je za memorijalni turizam najvažniji rad Kesara i Tomasa (2014) koji služi kao podloga svim istraživanjima. Do danas je tema turističke valorizacije socijalističke baštine iz razdoblja socijalizma gotovo neistražena. U stranoj se literaturi mogu pronaći radovi, ali oni su više vezani uz turizam komunističke baštine. Turizam komunističke baštine najprije su počeli istraživati u Velikoj Britaniji, gdje su vodeći istraživači Duncan Light i Craig Young. Bave se problemima interpretacije baštine i nacionalnog identiteta (Young i Light, 2006; Light et al., 2009), s naglaskom na Rumunjsku (Light, 2000; Young i Light, 2015a; Young i Light, 2015b). U Hrvatskoj najvažniji su radovi Jasenke Kranjčević, koja piše o mračnom turizmu (2014), ali i o socijalističkim spomenicima. Tako je s još nekoliko autora izradila rad *Do Memorial Sites from the Second World War possess potential for tourism development – Examples from Croatia and Bosnia and Herzegovina* (2016) kao jedini rad koji se bavi turističkom valorizacijom spomeničke baštine iz razdoblja socijalizma u Hrvatskoj. Ovaj rad bavi se ulogom koju su imala memorijalna mjesta/spomenička baština, njihovo današnje stanje, stanje prirodne i kulturne baštine, zgrade i infrastrukture. Bave se lokacijama u Hrvatskoj (Batina, Kumrovec, Podgarić, Jasenovac, Petrova gora, Matić-poljana) i BiH. Povjesničarka umjetnosti Sanja Horvatinčić bavi se problematikom valorizacije i očuvanjem spomenika. Njen doktorski rad je *Spomenici iz razdoblja socijalizma u Hrvatskoj – prijedlog tipologije* (2017) također je važan prilikom istraživanja spomeničke baština iz razdoblja socijalizma. Na internetskim portalima i forumima mogu se naći podaci i popis memorijalnih mjesta i njihov opis, iako ta mjesta i područja nisu nigdje označena. Primjerice, *spomenikdatabase.org* stranica je koja je poslužila kao izvor podataka za istraživanje spomenika. Savez antifašističkih boraca i antifašista Hrvatske 2001. godine izdao je monografiju o srušenim spomen-obilježjima u Hrvatskoj *Rušenje antifašističkih spomen-obilježja u Hrvatskoj 1990-2000. godine*. Uz nju, važna knjiga za proučavanja spomeničke socijalističke baštine je *Vodič uz kartu* Patkovića i Plećaša (1975). To je bio prvi cjeloviti rad svih spomenika NOB-a u Jugoslaviji, sastavljen prema socijalističkim republikama abecednim redom. Vodič je zapravo prilog dviju karata, od kojih je jedna namijenjena školskoj nastavi, a druga je za terensku nastavu i vođenje. Autori su na karti obilježili najznačajnija obilježja NOB-a: spomenike, spomen-područja, spomen-objekte i spomen-biste.

3. MEMORIJALNI TURIZAM KAO SELEKTIVNI OBLIK TURIZMA

Ovo poglavlje teoretski objašnjava pojmove mračnog turizma i tanatoturizama. Kao jedan od segmenata mračnog turizma objašnjava se memorijalni turizma, koje su njegove destinacije te je naveden Auschwitz, kao najpoznatiji primjer memorijalnog turizma. U drugom dijelu poglavlja prikazano je stanje memorijalnog turizma u Hrvatskoj.

3.1. Obilježja i suvremeni trendovi

Zadnjih tridesetak godina masovni turizam, prvenstveno kupališni, gubi na značenju te se počinju formirati novi, selektivni oblici turizma. Glavni razlog tome je motivacija i ponašanje turista koji postaju sve zahtjevniji, a time se potiče na stvaranje raznovrsne i diferencirane turističke ponude. Jedan od najvažnijih oblika turizma postaje kulturni turizam (Opačić, 2003). Krajem 1970-ih javlja se potražnja za kulturnim turizmom kao oblikom turizma čija je motivacija posjećivanje povijesnih gradova, spomenika, muzeja i manifestacija, a kao masovna pojava postaje 1990-ih (Tomljenović, 2006). Kulturni turizam obuhvaća široku lepezu podvrsta turizma, te kao njegova podvrsta, javlja se memorijalni turizam kao turizam „čija se ponuda bazira na memorijalnim muzejima i spomenicima važnih povijesnih događaja (...)“ (Opačić, 2003). Turiste sve više zahtijevaju netipične i neuobičajene atrakcije i aktivnosti (Kranjčević, 2014).

Pojam mračni turizam (eng. *dark tourism*) prvi su upotrijebili Lennon i Foley u svom članku „*Dark Tourism: The Attraction of Death and Disaster*“ (2000), koji je postao najčešće citirana referenca tematike mračnog turizma (Stone, 2006; Raine, 2013). Foley i Lennon (1996) definirali su mračni turizam kao turizam koji se odnosi na posjete mjestima smrti, katastrofa i zločina (Matini i Buda, 2018). O mračnom se turizmu promišlja još od 1980-ih: Uzzell (1989), Rojek (1993), Seaton (1996), Tunbridge i Ashworth (1996), Raine, (2013). Stone (2006) definira mračni turizam kao čin putovanja na mjesta povezana sa smrću i patnjom. Tarlow (2005) pak definira mračni turizam kao posjet mjestima tragedija ili povijesno važnih smrti koji su utjecali na naše živote (Drvenkar et al., 2015). Destinacije mračnog turizma ona su mjesta koja su „slučajno“ postala turistička atrakcija zbog povezanosti s nemirnim i tragičnim događajima, poput groblja, spomen-obilježja i mjesta katastrofe (Stone, 2006). Ljudi su oduvijek putovali na mjesta povezana sa smrću, odnosno do kuda su mogli putovati, ali i posjećivali mjesta sjećanja. Razvojem turizma, posebice od sredine 20. stoljeća, porasla je potražnja i ponuda memorijalnog i mračnog turizma. Posjećivanje bivših koncentracijskih logora smatra se počecima pravog mračnog turizma

(Raine, 2013). Mračni turizam je noviji trend putovanja koji postaje popularan sredinom 1990-ih godina (Kesar i Tomas, 2014). Prema Smithu (1998), „mjesto povezana sa žrtvama rata vjerojatno predstavljaju najveću pojedinačnu kategoriju turističkih atrakcija na svijetu“ (Stone, 2012). Za razliku od ostalih oblika turizma, mračni je turizam društveno osjetljiv resurs za koji je potrebno postići „opći konsenzus oko uporabe (društveno i politički) osjetljivih povijesnih činjenica, lokaliteta i predmeta u definiranju statističkih i dinamičkih komponenti (mračne) turističke ponude“ (Kesar i Tomas, 2014:51).

Mračni turizam naziva se još i tamni turizam, i sinonimi su u hrvatskom jeziku. Pregledom literature na hrvatskom jeziku ne postoji pravilo prilikom korištenja termina te su oba pojma podjednako zastupljena. Uz mračni i tamni turizam koriste se mnogi pojmovni ekvivalenti: tanatoturizam (eng. *thanatourism*), turizam crnih mjesta (eng. *black spot tourism*), ratni turizam, vojni turizam, turizam traume, turizam katastrofa, horor turizam, turizam tragedija, turizam genocida, favela turizam, turizam siromaštva, gotički turizam, morbidni turizam, turizam ropstva, turizam zvjerstava itd. (Stone, 2012; Kesar i Tomas, 2014; Slivková i Bucher, 2017; Mionel, 2019). Unutar mračnog turizma spominju se određene destinacije ili oblici turizma kao podskupina: posjet grobljima i mjestima smrti slavnih osoba, turizam holokausta, zatvorski turizam, mjesta velikih katastrofa i slično (Stone, 2006). Mračni se turizam razlikuje od tanatoturizma. Dok mračni turizam označava širi pojam za sve oblike turizma koji se na bilo koji način povezuju sa smrću, tragedijama, patnjom ili zločinom, tanatoturizam je sažetiji oblik koji se odnosi na putovanja motivirana posebnom željom za susret sa „smrću“ (Mionel, 2019) ili kao „putovanje do lokacije u cijelosti ili djelomično, motivirano željom za stvarnim ili simboličkim susretima sa smrću“ (Matini i Buda, 2018: 3).

Bloom daje četiri motivacije za posjet mjestima mračnog turizma: drugačiji doživljaj od svakodnevnog života, na turističkom tržištu postoji konkurentna potražnja za stvaranjem novih i jedinstvenih atrakcija, turisti traže „katarzu“, mediji izlažu o novim mjestima i ljudima za koje inače turist/posjetitelj ne bi bio svjestan pod drugim okolnostima (Raine, 2013). Stone (2006) je izradio spektar tamnog turizma kao tipologiju posjetitelja mjesta tamnog turizma. Prema Beechu (2000), postoje dvije vrste posjetitelja koncentracijskih logora: oni koji imaju osobnu vezu te oni bez nje (Raine, 2013), dok Kesar i Tomas (2014) dijele memorijalni turizam na „onaj vezan uz stradanja ljudi kao posljedica društvenih sukoba i onaj vezan uz stradanja ljudi kao posljedica katastrofe.“ Neke od motivacija turista za posjete ovim mjestima su „želja i mogućnost za edukacijom, učenjem i razumijevanjem događaja na mjestima posjeta, čista znatiželja, obiteljska ili osobna povezanost za mjesto, želja za rekreacijom, interes za povijest i/ili kulturu, sjećanje, preporuke, posjet mjestima „koja se ne

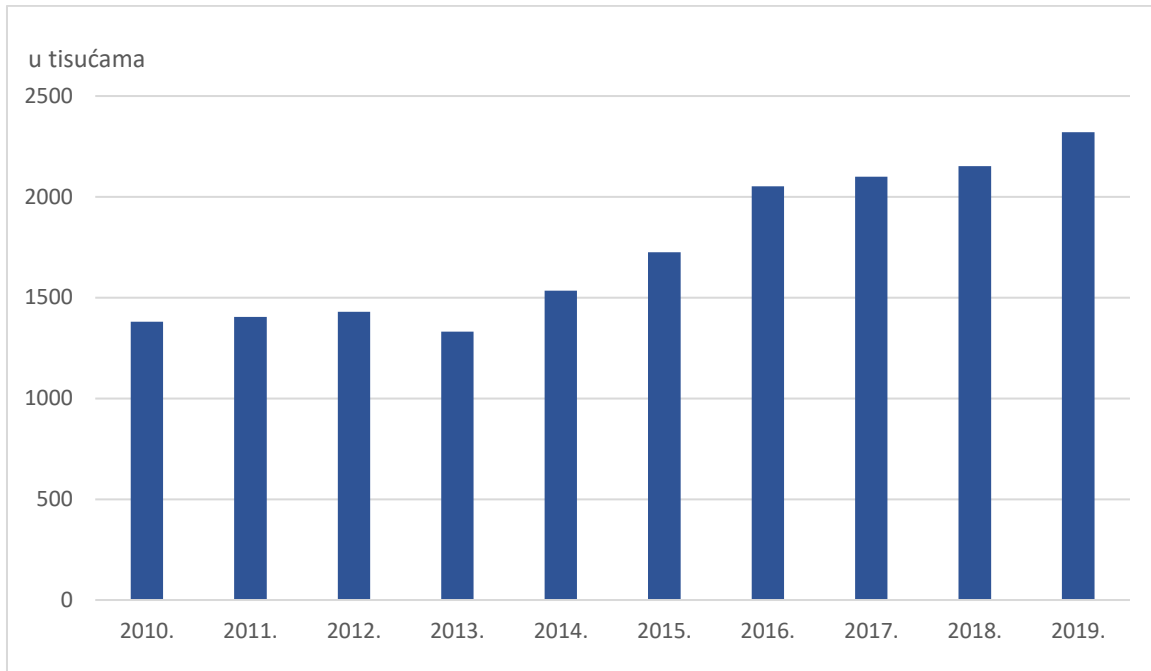
smiju propustiti“, posjet kao dio organiziranog itinerara, posjet mjestu koji je povezan sa nacionalnim identitetom“ itd. (Mionel, 2019: 430). Turističke atrakcije mračnog turizma uglavnom zauzimaju velika područja te je za njihovu turističku valorizaciju potreban poseban pristup prostornog planiranja (Kranjčević, 2014).

Destinacije mračnog turizma moraju stvoriti određenu razinu empatije između posjetitelja i „proizvoda“ (odnosno žrtava), a posjeduju i lokacijsku autentičnost. Tako je primjerice Memorijalni muzej Holokausta u Washingtonu povezan sa smrću, dok koncentracijski logor Auschwitz-Birkenau ima lokacijsku autentičnost (Stone, 2006). Kod takvih je destinacija bitna i vremenska dimenzija jer o njoj ovisi empatija posjetitelja prema lokaciji koju posjećuju. Lennon i Foley nazvali su to „kronološka distanca“, dok drugi navode da ukoliko neki događaj preživi kroz sjećanja preživjelih i ima svjedoke, postaje mračniji za razliku od događaja iz daleke prošlosti (Stone, 2006). Neke od destinacija su lokaliteti vezani uz Holokaust, Černobil, Hiroshimu, Waterloo, Ground Zero u New Yorku te područja koja je obilježio komunizam u Srednjoj i Istočnoj Europi kao i baština komunizma (Mionel, 2019), Alcatraz i otok Robben kao povijesna kaznena mjesta (Strange i Kempa, 2003).

Memorijalni je turizam dominantan segment mračnog turizma i najbrže je rastući. Uloga memorijalnog turizma je spoj prošlosti i budućnosti, prezentacije tragičnih događaja i kvalitetna interpretacija društvenih odnosa i promovirati toleranciju među ljudima, a primarna mu je uloga obrazovanje mladih generacija. Predstavlja uži segment mračnog turizma, jer ne uključuje mjesta stradanja poznatih osoba, mističnih mjesta i slično (Kesar i Tomas, 2014). Memorijalne lokalitete posjećuju ljudi koji su neposredno povezani s tragedijom, ili su sami preživjeli ili netko od njihovih bližnjih. Kesar i Tomas (2014: 54) definiraju memorijalni turizam „kao putovanja motivirana obrazovanjem, empatijom i sjećanjem na masovne žrtve ratnih sukoba“. Podijelili su memorijalni turizam koji je vezan uz stradanja ljudi kao posljedica društvenih sukoba ili kao posljedica katastrofe.

Jedan od najpoznatijih primjera memorijalnog turizma je bivši koncentracijski logor Auschwitz-Birkenau u blizini Krakova. Nedugo nakon Drugog svjetskog rata (1946.) osnovan je Memorijalni muzej Auschwitz-Birkenau. Iako je mjesto bilo jedno od najzloglasnijih koncentracijskih logora s više od milijun žrtava, našao se u turističkoj ponudi. U početku je to bilo mjesto sjećanja i željelo se sve očuvati kao uspomena na zločine, a danas je mjesto poučavanja o Holokaustu i prikazuje uvjete zatvorenika i žrtava. Danas je on u sklopu Memorijalnog muzeja čija je djelatnost istraživanje i prezentacija povijesti kao i prenošenje memorije sjećanja na mlade (Drvenkar et al., 2015). U jednom dijelu logora ne naplaćuje se ulaz, a postalo je važno jednodnevno izletničko odredište Krakova. Memorijalni muzej

Auschwitz-Birkenau je 2019. godine postigao rekordnu posjećenost: 2.320.000 posjetitelja (Memorial Auschwitz-Birkenau raport 2020.). Na slici 1 prikazano je kretanje broja posjetitelja, koji kontinuirano raste.

Sl. 1. Broj posjetitelja u Memorijalnom muzeju Auschwitz u razdoblju 2010.-2019.

Izvor: Memorial Auschwitz-Birkenau raport 2011.-2020.

3.2. Memorijalni turizam u Hrvatskoj

Razvoj mračnog turizma zanemaren je u Hrvatskoj, a odnosio bi se na turističke atrakcije povezane s nedavnim ratnim događanjima i napuštenim vojnim objektima. Takve turističke atrakcije vežu se uz Domovinski rat, Drugi svjetski rat te građevine vojne namjene iz 19. i početka 20. stoljeća, poput Pule (Kranjčević, 2014). Memorijalna područja u Hrvatskoj turistički su nedovoljno iskorištena (Musa i dr., 2016), a memorijalni se turizam može razvijati kroz Domovinski i Drugi svjetski rat (Opačić, 2003). U Hrvatskoj se dosta pažnje posvećuje obilježavanju masovnih grobnica te se one i dosta posjećuju, prvenstveno za sjećanje na žrtve. Događaji iz Domovinskog rata nedovoljno su zastupljeni i u školskom programu i nedovoljno se koriste u turizmu. Vlada Republike Hrvatske osnovala je Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar i uvela Zakon o obilježavanju masovnih grobnica iz rata RH za neovisnost (Narodne novine, br. 100/96), u svrhu trajnog očuvanja sjećanja na žrtve rata za neovisnost tijekom agresije na Hrvatsku (Kranjčević, 2014). Napušteni vojni

kompleksi također mogu postati turistička atrakcija, a najviše potencijala imaju bivša vojna infrastruktura i objekti uz obalu (Vis, Mljet, Lošinj, itd.).

Kranjčević (2014) navodi da su neiskorišteni potencijali Domovinskog rata u razvoju mračnog turizma Memorijalni centar Vukovar, Dubrovnik, Kupari, Maslenica, Karlovac, Šibenik i Pakrac, dok su najreprezentativnije lokacije Drugog svjetskog rata u Hrvatskoj Podgarić, Petrova gora, Jasenovac, Brezovica, Korenica i Knin. Kesar i Tomas (2014) predlažu da se memorijalni turizam u Hrvatskoj najprije razvija u međunarodnom poznatim lokacijama: Jasenovac, Goli otok i Vukovar. U Golom otoku vide potencijal kao hrvatskog predstavnika memorijalnog turizma u formi tamnica i kaznionice.

Predstavnik memorijalnog turizma u Hrvatskoj je zacijelo Vukovar, gdje se godišnje povećava broj posjetitelja, ali i domaćih turista koji žele naučiti o prošlosti i nedavnim događajima (Slivková i Bucher, 2017). Razvoj memorijalnog turizma u Vukovaru temelji se na sedam glavnih lokaliteta: Vukovarski vodotoranj, Memorijalno groblje žrtava iz Domovinskog rata, Vukovarska bolnica, Memorijalni centar Domovinskog rata, Spomen dom hrvatskih branitelja i Križ na ušću Vuke u Dunav (Kesar i Tomas, 2014). Osim navedenih lokaliteta, u memorijalnom turizmu Hrvatske važna su i dva muzeja. Muzej Domovinskog rata Karlovac-Turanj (URL 1) prikazuje život ljudi i događanja na području Karlovca tijekom Domovinskog rata i dio je nacionalnog programa obilježavanja sjećanja na Domovinski rat. Muzej crvene povijesti u Dubrovniku (URL 2) prikazuje svakodnevni život socijalističkog režima u Hrvatskoj i dijametralno je suprotan svemu što predstavljaju gradske zidine. Oba muzeja otvorena su 2019. godine.

Memorijalni je turizam relativno nova pojava u hrvatskim akademskim krugovima, a interpretacija Domovinskog rata još je uvijek recentna. Istraživanja bi se trebala fokusirati na razvoj memorijalnih turističkih standarda kako bi se povećala svijest o njegovoj važnosti za regionalni razvoj (Drvenkar et al., 2015). S obzirom da Hrvatska ima bogatu povijesnu ostavštinu memorijalnih centara, spomen-područja te kroz manifestacije kojima obilježava važne povijesne bitke i događaje, postoji osnova i mogućnosti za njihovom valorizacijom i proširivanje turističke ponude (Kesar i Tomas, 2014).

4. SOCIJALISTIČKA BAŠTINA KAO DIO MEMORIJALNOG TURIZMA

U ovom poglavlju detaljnije se objašnjava pojam socijalistička baština, koja se turistički valorizira kao dio memorijalnog turizma te njeno korištenje u turizmu Europe. Definiiraju se pojmovi turizam komunističke i socijalističke baštine te crveni turizam, i navode se njihove međusobne sličnosti i razlike. Poglavlje završava primjerima dobre prakse u europskim državama.

4.1. Valorizacija socijalističke baštine u turizmu Europe

Više od 40 godina komunističke i socijalističke vladavine u europskim državama ostavilo je traga u prostoru i predstavlja kulturnu baštinu određenog razdoblja, odnosno druge polovice 20. stoljeća. Svaka bivša komunistička i socijalistička država Srednje i Istočne Europe posjeduje mjesta koja podsjećaju na to razdoblje. Kulturna se baština komunističkog razdoblja sastoji od različitih arhitektonskih izvedaba, lako prepoznatljivih karakteristika u pogledu veličine, korištenih građevinskih materijala i njihove namjene te nematerijalne baštine. Prostorno planiranje uključivalo je izgradnju komercijalnih i stambenih zgrada, prigradskih naselja, kulturnih krajolika, spomenika i spomen-obilježja, pri čemu se ističu oni posvećeni narodnooslobodilačkom ratu (Balažić, 2010).

Promjenom političkih sustava te su se države suočile s komunističkim nasljeđem, posebice brojnim spomenicima. Poria i drugi (2014) navode četiri strategije rješavanja spomenika iz razdoblja komunizma i socijalizma. Neki su spomenici zadržani i očuvani s ciljem očuvanja baštine, primjerice Lenjinov mauzolej na Crvenom trgu u Moskvi. Neki su spomenici premješteni na drugu lokaciju koja se činila prikladnija za njihovo očuvanje, ukoliko su se već morali maknuti iz javnosti. Primjer je Park spomenika *Szoborpark* u Budimpešti. U nekim se državama namjerno uništavalo sve što je imalo veze s tim razdobljem, primjerice Mauzolej Georgija Dimitrova u Sofiji. Četvrto je rješenje najčešće: spomenici se prepuste prirodi, zanemareni su, ne ulaže se u njihovu zaštitu i očuvanje te dovodi do njihovog konačnog gubitka (Poria et al. 2014). Četiri su vrste osjećaja prema određenim elementima komunističke baštine: mržnja, simpatija, ravnodušnost i ljubav. Spomenici koji uzrokuju mržnju vrlo vjerojatno će biti uništeni (Mauzolej Georgija Dimitrova) ili biti skloni vandalizmu; baština koja daje simpatije sastavni je dio gradova, poput Dimitovgrada; gdje su ljudi ravnodušni su uglavnom napušteni i prepušteni propadanju (muzejski kompleks u Yastrebinu); ljubav prema njihovom očuvanju (Ivanov i Achikgezyan, 2017). Iako se komunističko i socijalističko razdoblje prošlosti smatra neželjenim i pokušava

se na razne načine izbrisati iz svijesti naroda, upravo takvi spomenici privlače turiste i time doprinose lokalnoj ekonomiji/gospodarstvu. No danas velika većina spomenika ostaje zaboravljena, namjerno je zapostavljena, srušena ili u ruševinama (Ivanov i Achikgezyan, 2017).

Turizam komunističke baštine (eng. *communist heritage tourism*) uključuje posjete mjestima povezanim s komunističkom ili socijalističkom prošlošću i sadašnjošću ili mjestima koja predstavljaju spomen na tu prošlost ili sadašnjost. Kao turistički resurs koriste se mjesta i spomenici povezani s prethodnim režimom i njihovim padom. O reprezentativnosti pojmova još se raspravlja, ali smatra se da je turizam komunističke baštine najbolji pojam za upotrebu o korištenju mjesta komunističke baštine kao turističkih resursa u bivšim europskim komunističkim državama (Caraba, 2011). Koriste se i pojmovi socijalistička i totalitaristička baština, koji se odnose na nasljeđe socijalističkog i totalitarističkog režima (Sima, 2017). Taj tip turizma ne može se generalizirati jer ovisi o obliku društveno-političkog sustava kojeg je pojedina država imala. U Jugoslaviji je bio socijalistički društveno-politički sustav, pa će tako sve bivše države SFRJ imati i razvijati turizam socijalističke baštine (Balažić, 2010).

Početak turizma komunističke baštine započeo je padom Berlinskog zida 1989. godine i padom Željezne zavjese 1990., u državama Srednje i Istočne Europe. Tada se turističko tržište počinje mijenjati i te su države postale dostupne zapadnim turistima koji postaju motivirani za odlazak i otkrivanje bivših komunističkih zemalja kao turističke destinacije. Dodatni faktor razvoju ovog oblika turizma bio je ulazak bivših komunističkih i socijalističkih zemalja Srednje i Istočne Europe u Europsku uniju (baltičke države, Poljska, Češka, Slovačka, Mađarska, Slovenija, Rumunjska i Bugarska) (Caraba, 2011). To je omogućilo dodatnu pristupačnost, porast broja zapadnih turista (Caraba, 2011) te od tada turizam komunističke baštine ubrzano raste (Sima, 2017). Motivacija je da ih zanima što se nalazi i kako se živjelo iza Željezne zavjese, posebice nakon pada komunizma. Primjerice, turisti su posjećivali Bukurešt neposredno nakon revolucije kako bi „osjetili atmosferu“ grada (Caraba, 2011).

Komunistička odnosno socijalistička baština kao novi motiv posjetitelja postala je i zbog sve raznolikijeg raspona preferencija i onoga što turisti očekuju od svojeg putovanja. Traže se destinacije odvojene od glavnih turističkih krugova, ponajviše ne zapadnjačke. Naglasak je na učenju, a intelektualni odmor je najvažniji. Turizam komunističke baštine jedan je od oblika postmodernog turizma i podvrsta kulturnog turizma (Light, 2000). Posjetitelji tih spomenika pokazuju jaču motivaciju za posjet socijalističkim spomenicima,

rado će platiti za takav posjet i iskustvo, negoli stanovništvo koje niti ne smatra svojom baštinom (Poria et al., 2014).

Tematske ture komunističke baštine traju nekoliko dana, jer su dosta udaljene, te se izmjenjuju s drugim turističkim atrakcijama i aktivnostima. U Istočnoj Europi turistički paketi uključuju internetske lokacije povezane s različitim povijesnim razdobljima (Caraba, 2011). Sve su češće internetske stranice i grupe posvećene otkrivanju i posjećivanju komunističke baštine. Statistički podaci o broju turističkih posjeta komunističke i socijalističke baštine ne postoje. Razlog leži u tome da su spomenici izloženi na javnim mjestima, ne postoje ulaznice pa statističkim tijelima nedostaje praktični instrument za precizno mjerenje posjeta (Ivanov i Achikgezyan, 2017).

Postoji problem kod interesa za komunističku baštinu jer može dovesti do tenzija zbog razvoja postkomunističkog identiteta u kojem se sjećanje na komunističku prošlost pokušava zaboraviti (Light, 2000). Države Srednje i Istočne Europe žele stvoriti nove identitete bez komunističke prošlosti, a ipak ta prošlost i baština mogu stvoriti novo značenje i potaknuti novu vrstu turizma i povećati dolazak posjetitelja (Light, 2000). Razlog zašto se socijalistička baština smatra kontroverznom jest uloga socijalizma u novijoj povijesti, u politici i društvu, „raznolikost mišljenja o ulozi socijalizma kao političkog sustava, politički favoriziranje ili ne favoriziranje dosadašnje politike, pozitivan ili negativan stav prema prošloj društvenoj situaciji u vezi sa svim ljudskim pravima bore da se zanemari taj dio povijesti, on je nemoguć za izbrisati“ (Balažić, 2010: 372). Stanovništvo smatra komunističku baštinu „neželjenom prošlošću“ od koje se žele distancirati, slično kao i nacistička prošlost Njemačke te da usporava napredak prema modernoj demokraciji. S druge strane komunistička baština dio je turističkih posjeta i jedan dio motivacije turista za posjet tim državama. U Rumunjskoj, Litvi, Njemačkoj, Mađarskoj, Srbiji i Sloveniji komunistička je baština sastavni dio turističke ponude (Ivanov i Achikgezyan, 2017).

Komunizam kao vodeći politički sustav danas je prisutan u Kini, Kubi, Laosu, Vijetnamu i Sjevernoj Koreji te se posjeti komunističkim spomenicima koriste za indoktrinaciju lokalnog stanovništva i veličanja uspjeha komunizma (Ivanov i Achikgezyan, 2017). Komunistička stranka Narodne Republike Kine razvija svoju specifičnu verziju ovog oblika turizma poznati kao „crveni turizam“ (eng. *red tourism*). Kinesko ministarstvo turizma osnovalo je crveni turizam 2004. godine. Prema njihovoj strategiji, crveni je turizam tematska turistička aktivnost koja obuhvaća učenje, razgledavanje i nostalgiju mjesta komunističke baštine koja odaje počast komunističkim revolucionarnim događajima, herojima i vođama, a odnosi se na početak Kineske komunističke partije, Maoa i kinesku komunističku revoluciju.

(Caraba, 2011) Za 2005. godinu u planu je obuhvaćeno 12 regija crvenog turizma u različitim kineskim provincijama, 30 itinerara i oko 100 lokacija i atrakcija (Wall i Zhao, 2017). Ture obilaska crvenog turizma, tzv. „crvene ture“, mogu trajati od nekoliko dana do dva tjedna. Crveni je turizam isključivo vezan za Kinu i namijenjen je mladim Kinezima (Caraba, 2011).

Kao što se ne može upotrijebiti crveni turizam za Europu, tako ni turizam komunističke baštine ne može za Kinu, iako su zapravo veoma slični, ali svaki je vezan za određeni prostor. Glavni problem i kod komunističkog i kod crvenog turizma je interpretacija baštine. Dok se u NR Kini baština interpretira kao veličanje i sjećanje na heroje i događaje ranog komunističkog razdoblja, bivše komunističke države Srednje i Istočne Europe imaju problem s načinom na koji lokalne vlasti percipiraju doba komunizma (Caraba, 2011). U Europi postoji tendencija da se komunistička baština namjerno zaboravlja i izostavlja.

„Interpretacijom ili reinterpretacijom prošlosti utječe se na kolektivnu memoriju, a događaji iz prošlosti reinterpretiraju se s obzirom na dominantnu politiku i ideologiju“ (Jakir, 2019: 156). Odgovarajućom interpretacijom trebalo bi spomenike integrirati u turističku ponudu. Premještanje spomenika u muzeje i parkove najbolje je rješenje za upravljanje takvom baštinom, jer se ona na taj način štiti i drži podalje od onih koji se ne poistovjećuju s njom. Kazalarska (2010, u Ivanov i Achikgezyan, 2017: 79) predlaže tri načina za predstavljanje komunističke baštine: „normalizacija“ (npr. DDR muzej u Berlinu), „demonizacija“ (Kuća terora u Budimpešti) i „diznifikacija“ (Muzej komunizma u Pragu). Svakim od tih načina prikazuje se drugačija strana komunističkog razdoblja neke države: „normalizacijom“ se prikazuje svakodnevni život u komunističkom društvu, „demonizacijom“ tamnija strana, dok „diznifikacija“ daje njegove simboličke i estetske dimenzije.

4.2. Primjeri dobre prakse

Većina država Srednje i Istočne Europe nudi turističke programe ili izlete temeljene na mjestima povezana s komunističkim razdobljem (Caraba, 2011). Najvažnije turističke atrakcije komunističke baštine u Europi su: Berlinski zid (Njemačka), Nowa Huta (Poljska), Memento Park i Kuća terora (Mađarska), Muzej komunizma (Poljska) i Muzej socijalističke umjetnosti (Bugarska) (Sima, 2017). Ostali muzeji koji prezentiraju komunističko razdoblje otvoreni su u baltičkim državama, najviše u Rigi, zatim u Ukrajini i Gruziji. Nakon rušenja Berlinskog zida, nekoliko je ostataka zida koji su integrirani u turističku ponudu grada. Zajedno s muzejom „Checkpoint Charlie“, glavne su turističke atrakcija Berlina (Caraba, 2011). U Poljskoj je najpoznatija Nowa Huta u Krakovu. Ta je četvrt planirana kao nositelj

poljske industrije čelika te su izgrađeni stambeni blokovi za radnike. Zbog svoje izuzetne komunističke arhitekture, Nowa Huta postala je važna turistička atrakcija koju su tražili strani turisti i organizirane turneje okruza (Caraba, 2011).

Muzej na otvorenom „Szoborpark“ ili „Memento park“ u Budimpešti jedan je od najboljih primjera očuvanja komunističke baštine i njene turističke valorizacije (URL 3). Još 1990. godine odlučeno je da se više od 40 spomenika iz razdoblja mađarskog komunizma koji simboliziraju komunističke ličnosti i heroje premjesti u park na rub grada (Light, 2000). Otvoren je za posjetitelje 1993. godine i danas je jedna od glavnih gradskih znamenitosti. Još jedna komunistička atrakcija u Budimpešti je „Teror Hazza“ (Kuća terora), muzej koji predstavlja i fašističke i komunističke režime koji su kontrolirali Mađarsku tijekom 20. stoljeća (Caraba, 2011).

U Rumunjskoj se razvio turizam komunističke baštine. Iako desetljećima nakon propasti komunizma, Rumunjska se i dalje povezuje s vladavinom Nicolaeua Ceausescua i s nasilnim događajima njegovog svrgavanja. Mnoge su lokacije vezane uz komunizam i revoluciju u Bukureštu postale turistička atrakcija (Light, 2000). U postkomunističkom razdoblju najvažnija turistička atrakcija Bukurešta je Palača parlamenta (ili Kuća naroda), koja ionako svojom monumentalnošću privlači pozornost turista. Za turiste motivirane za komunističkom baštinom Palača parlamenta simbol je tragedije totalitarizma Srednje i Istočne Europe. Godišnje tu atrakciju posjeti oko 25.000 turista. Trg revolucije (Piata Revolutiei) također je važna atrakcija komunističke baštine gdje su se odvijali mnogi važni događaji revolucije 1989., uključujući i posljednji govor Ceausescua (Light, 2000). Rumunjsko ministarstvo turizma počelo je uključivati komunističku baštinu u turizam države te se mogu pronaći brošure o Parlamentu. Rumunjska kao bivša komunistička država nudi iskustvo „nezapadnjačke“ kulture te je u blizini emitivnih turističkih država. Iako je devedesetih godina prošlog stoljeća pokušala ukloniti sve fizičke tragove komunizma kroz rušenje spomenika komunističkih vođa i preimenovanja ulica, danas su ipak dijelovi baštine postali veliki turistički potencijal.

Bugarska zaostaje u vrednovanju komunističke baštine u turističke svrhe. U Bugarskoj su nakon 1989. uklonjeni spomenici Lenjina, Marxa, Dimitrova, dok su tisuće drugih spomenika, bista i memorijalnih mjesta očuvani i mogu se turistički valorizirati. Spomenici komunističkog režima (1944.-1989.) dijele se na: spomenike povezani s bugarskom komunističkom strankom, spomenici povezani s komunističkim vođama i partizanima, spomenici povezani sa Sovjetskim Savezom te ostali (Ivanov i Achikgezyan, 2017). U Bugarskoj postoji domaća turistička potražnja za komunističkom baštinom, a samo treba ih

još uključiti u turističku ponudu. Muzej socijalističke umjetnosti u Sofiji i Retro muzej u Varni jedina su organizirana mjesta za upoznavanje komunističke baštine u Bugarskoj. Ne postoje organizirane rute, a tek poneka memorijalna mjesta imaju turističke posjete. Percepcija Bugara prema komunističkim spomenicima predstavlja prepreku njihovom uključivanju u turističku ponudu, jer se njihovo uključivanje može shvatiti kao propaganda komunističkih ideala. Pa ipak, istraženi su stavovi stanovništva o doniranju novca za obnovu komunističke baštine, te su rezultati bili pozitivni prema tome (Ivanov i Achikgezyan, 2017).

U Albaniji postoje primjeri iz komunističkog razdoblja, kao što su političkih zatvora (npr. Skadar), arhitektura (*Piramida* u središtu Tirane), socijalistički gradovi i brojni bunker (Eaton i Roshi, 2014). Turistička valorizacija spomeničke baštine razmišlja se u Sloveniji, na primjer Škofja Loka koja ima *Spomenik Poljanskom ustanku* (1981.) u Poljani nad Škofjom Lokom (Horvatinčić, 2017). Općina Koper nastoji nadopuniti zbirku Zavičajnog muzeja materijalom iz razdoblja socijalizma i uspostavljanjem suvenirnice (Balažić, 2010). U Beogradu je atrakcija *Kuća cvijeća*, u kojoj se nalazi grob Josipa Broza Tita. U Bosni i Hercegovini za turističku valorizaciju imaju potencijala sljedeći lokaliteti: Smetovi, Sanski Most, Grmec, Igman, Partizansko groblje Mostar, Drvar, Vrace, Makljen, Jablanica, Kozara, Sutjeska (Musa i dr., 2016).

5. SPOMENICI SOCIJALISTIČKE BAŠTINE U HRVATSKOJ

Spomenici socijalističke baštine u Hrvatskoj godinama su zanemarivani, iako imaju atraktivnu vrijednost. U ovom su poglavlju predstavljeni socijalistički spomenici u Hrvatskoj, koji su od njih očuvani i preživjeli devastiranje, koji od njih imaju potencijala postati turistička atrakcija te kako se mogu valorizirati u turizmu Hrvatske. Kako bi se odredilo je li područje, u kojem se nalaze atraktivni socijalistički spomenici, potencijalna turistička destinacija, potrebno je izraditi analizu njegove turističke atrakcije osnove (prirodne i kulturne), stanovništva kao čimbenika razvoja turizma te stanje turizma promatranog područja. Područja koja su analizirana u case studyjima su naselje Podgarić (općina Berek) i općine Vojnić i Jasenovac. Svaki spomenik tog područja detaljno je opisan te njegovo stanje i funkcija u turizmu.

5.1. Spomenici socijalističke baštine u Hrvatskoj

Spomenička baština iz razdoblja socijalizma pripada nepokretnoj kulturnoj baštini, a njihova turistička valorizacija u memorijalni turizam. Materijalnu socijalističku baštinu čine spomenici NOB-a, a nematerijalnu imenovanje ulica, trgova, škola, muzeja i drugih relevantnih institucija prema ratnim herojima, raznim komemoracijama i svečanostima (Balažić, 2010). Spomenici NOB-a pripadaju najmlađoj kategoriji spomeničkog fonda Hrvatske (Horvat, 1975). Kušen (2002, 97) dijeli memorijalna područja i građevine na:

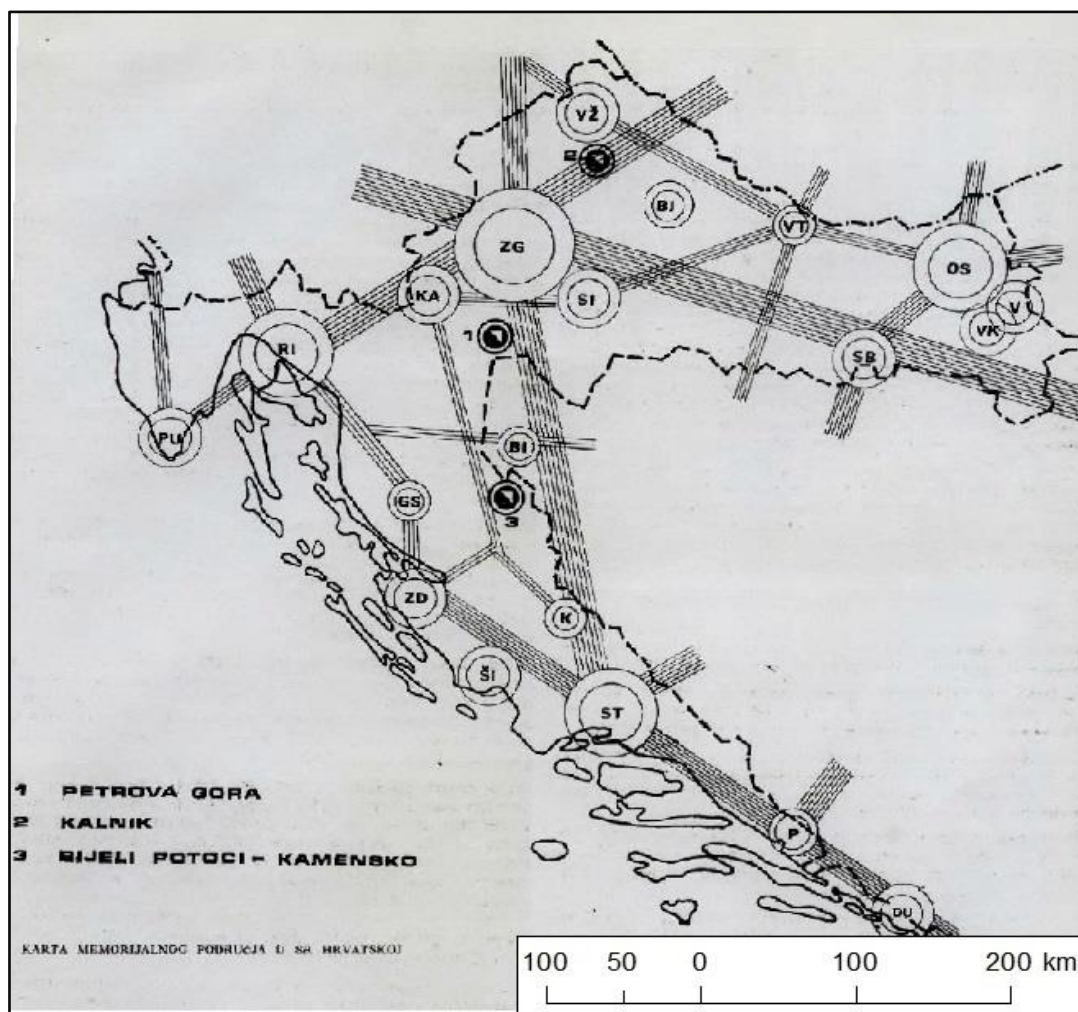
- grobља i nekropole,
- povijesna područja i lokalitete,
- građevine vezane uz znamenite ljude i događaje,
- spomenike u čast znamenitoj osobi ili događaju,
- spomen-ploče i objekte.

Spomeničko značenje imaju oni lokaliteti na kojima su se odvijali značajni i tragični događaji NOB-a, koji se u spomen-područjima pojavljuju kao: mjesta bitaka, prostori koji su dulje bili oslobođeni teritorij i mjesta masovnih ubojstava (Wenzler, 1975). Balić (1987: 259) je definirao spomenički fundus kojeg čine:

- „autentični spomenički objekti vezani za život i revolucionarnu djelatnost ličnosti revolucionarnog radničkog pokreta. Mjesta održavanja sastanaka, kružoka, konferencija, radnički domovi i tiskare u kojima je štampan komunistički propagandni materijal;
- spomen-kosturnice i spomenici palim borcima;

- spomen-obilježja na stratišnim mjestima, gdje je neprijatelj zlostavljao i ubijao rodoljube, komuniste i nedužne žrtve;
- spomen-biste i spomen-ploče istaknutim revolucionarima, skojevcima, partijskim radnicima kao i borcima Narodnooslobodilačkog rata (NOR) postavljene po školama, radnim organizacijama, mesnim zajednicama i dr.;
- grobnice palih boraca Jugoslavenske armije i Crvene armije;
- obilježene i neobilježene grobnice žrtava fašističkog terora;
- spomenici zaslužnim revolucionarima čija bogata revolucionarna aktivnost prelazi okvire regija, pa i republike;
- spomen-obilježja u čast bitaka i pobjeda odreda Narodnooslobodilačke vojske (NOV) i Jugoslavenske armije;
- spomen-obilježja u čast djelovanja društveno-političkih organizacija u toku NOR-a i
- spomen-obilježja u čast socijalističke izgradnje (samoupravljanja)“.

Pod kategorijom spomen-obilježja podrazumijevaju se spomenici (kosturnice, grobnice, skulpture i slično), spomen-ploče (spomen-reljefe i spomen-ploče koje se nalaze na stambenim i drugim objektima) i poprsja (Šimunković i Delač, 2013). Lokacije spomenika i spomen-područja NOB-a obilježio je sam izbor teritorija gdje su se vršile vojne i pozadinske aktivnosti, koje su uključivale pristupačnost i skrivanje. Na taj su način odabrana područja pretvorena u spomen-područja, uz to da su kroz cijelo vrijeme rata imala značajnu funkciju. Kod spomen-područja kao širih prostora značajnih događaja obilježavanje i zaštita važni su za očuvanje i uređenje prostora (Wenzler, 1975). Memorijalni se spomenici mogu nalaziti u spomen-područjima i u spomen-parkovima u urbanim sredinama (Kiš, 1975). Zajedničko im je da moraju biti izravno integrirani u pejzaž ili u sklopu zelenih gradskih površina (Kiš, 1975: 49). Spomen-područja se zbog osnovnih ograničavajućih faktora kao korištenje muzeja na otvorenom razlikuju od spomen-parkova koji se nalaze u gradu ili u njegovoj neposrednoj blizini s koncentriranim memorijalnim sadržajem (Wenzler, 1975). Značenje je spomen-područja da budućim generacijama prenesu temelju memorijalnu poruku. Karakteristika spomen-područja je dinamično doživljavanje prostora s nizom pojedinačnih spomen-lokaliteta smještenih u autentični ambijent, a posjetitelji trebaju područje doživjeti kao jednu cjelinu. Spomenik predstavlja umjetnički izražaj i preuzima funkciju povezivanja cijelog spomen-područja (Wenzler, 1975). Na slici 2 prikazana je karta memorijalnih područja u Hrvatskoj iz 1975. godine.

Sl. 2. Karta memorijalnih područja u Hrvatskoj 1975. godine

Izvor: Wenzler (1975)

Nakon 1945. godine Jugoslavija je brinula o obnovi sela i gradova, željezničkih pruga, cesta, mostova, škola, tvornica. Ubrzo se među stanovništvom „pojaviła želja za vidljivim označavanjem povijesnih mjesta oslobodilačkog rata, podizala su se obilježja kamenom složena u piramide ili su postavljane ploče s (...) natpisima“ (Kolacio, 1975: 8). Spomenici su podizani na inicijativu lokalnih vlasti i/ili zajednica i njihovim sredstvima (Jakir, 2019). Najveća se važnost pridavala onim spomen-područjima na kojima se odvijala intenzivna vojna aktivnost, a da su veliki kompleksi s različitim i disperznim sadržajima (Wenzler, 1975). Svrha spomeničke baštine Jugoslavije bila je da svjedoči i podsjeća na veliki broj žrtava u borbi za oslobođenje u Drugom svjetskom ratu. Veličina tih žrtava prikazivala se monumentalnošću pojedinih spomenika na mjestu stradanja ili pobjeda. Spomenici su u početku bili daleko skromniji, a od 1960-ih grade se monumentalni spomenici izvan gradova,

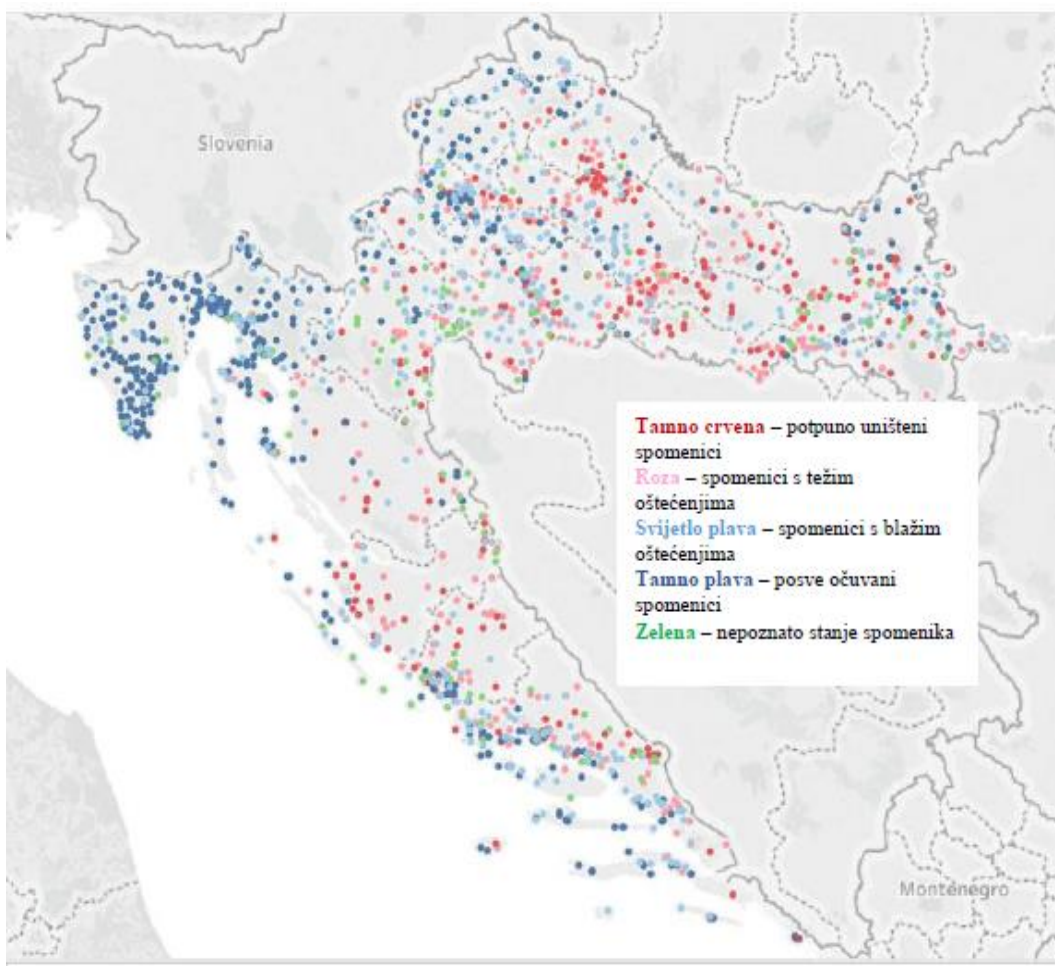
dok u projektima sudjeluju važni umjetnici i arhitekti toga doba. Vrhunac gradnje spomenika je u 1970-ima (Korov, 2012), a podižu se do 1990. godine (Horvatinčić, 2017). Među važnije umjetnike spomeničke baštine u SFRJ ubrajaju se: Antun Augustinčić, Vojin Bakić, Bogdan Bogdanović, Zvonko Car, Nandor Glid, Zdenko Kolacio, Frane Kršinić, Vinko Matković, Mirko Ostoja, Kosta Angeli Radovani, Vanja Radauš, Ivan Sabolić, i Dušan Džamonja (Jakir, 2019). Određena memorijalna područja postala su najbolja djela jugoslavenskih umjetnika, pa tako nemaju samo spomeničku već i umjetničku vrijednost. Belgijski umjetnik Jan Kampenaers izradio je projekt *Spomenici: kraj jedne ere* u kojima pohvaljuje futuristički izgled i netipičnu umjetničku kvalitetu socijalizma Istočne Europe (Musa i dr., 2016: 132). „Iako je njihova široka prostorna distribucija nedvojbena pokazatelj političke važnosti koju je podsjećanje na pobjedu nad fašizmom u Drugome svjetskom ratu imalo za legitimaciju poslijeratnog društveno-političkog uređenja, njihov je broj prije svega bio odraz potrebe poslijeratnoga društva da artikulira i održi sjećanje na najtraumatičnije ratno iskustvo u povijesti ovih prostora“ (Horvatinčić, 2017: 1).

Devedesetih godina prošlog stoljeća, promjenom političkih sustava, spomenici podignuti u čast osobe ili događaja iz NOB-a ili revolucionarnih pokreta srušeni su, ostavljeni propadanju i zapušteni ili su im uklonjena obilježja poput petokrake zvijezde. Od podignutih 6.000 spomenika diljem Hrvatske, srušeno je ili uklonjeno njih gotovo 3.000. Osim spomenika preimenovan je veliki dio javnih institucija (npr. škole), ulica i trgova (Šimunković i Delač, 2013). Prema Šimunković i Delač (2013) izmijenjeno je stanje spomenika od 2000. do 2013. godine kada se neka spomen-obilježja vraćaju, ali samo u kontekstu umjetničkih djela dok se događaj ili osoba u čiju su čast postavljeni i dalje zanemaruju i marginaliziraju. U samom Zagrebu podignuto je 423 spomen-obilježja, a 2013. godine postojalo je njih 189 što znači da je 55,32 % uklonjeno. U gradu Zagrebu je iz javnog prostora uklonjeno 66,91 % obilježja vezanih uz NOB i revolucionarni pokreta (spomen-obilježja, javne institucije, ulice i trgovi), odnosno od 936, do danas je ostalo 308 (Šimunković i Delač, 2013).

Spomenici NOB-a činili su veliki dio turističkih posjeta u razdoblju od 1960. do 1990. godine, a veći memorijalni kompleksi imali su četiri do pet milijuna posjetitelja godišnje. U vrijeme socijalizma bila su turistička, memorijalna, obrazovna i politička središta. Dok su se prije Domovinskog rata posjetitelji brojili u milijunima, danas je njihova brojka zanemariva (Musa i dr., 2016). Spomen-područja su u SFRJ bila obuhvaćena i zaštićena zakonom o zaštiti prirode pod memorijalne prirodne spomenike, a planiranje pod prostorna uređenja područja posebne namjene. U Republici Hrvatskoj kategorija spomen-područja više ne postoji unutar

Zakona o zaštiti prirode (NN 127/19). Međutim, prema Zakonu o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara (NN 62/20) pod nepokretna kulturna dobra navode se memorijalno područje, mjesto, spomenik i obilježje u svezi s povijesnim događajima i osobama. Danas se većina spomenika nalazi u područjima visoke kategorije zaštite prirode, ali sami spomenici nisu nužno zaštićeni, što pokazuje i registar kulturnih dobara Ministarstva kulture RH. Jedina je iznimka Spomen-područje Jasenovac.

Na slici 3 prikazana je geografska distribucija stanja i stupnja oštećenosti spomenika u Hrvatskoj u 2017. godini. Horvatinčić (2017) je izradila kartu temeljem terenskog istraživanja i relevantnim izvorima za 1.737 spomenika, a podaci su prikupljeni od 2011. do 2016. godine. Iz karte je vidljivo kako se najviše potpuno uništenih spomenika (označeni tamnocrvenom i ružičastom bojom) nalazi na području koje je tijekom Domovinskog rata bilo okupirano. Očuvanih spomenika je najviše u primorskom dijelu Hrvatske, Istri i Sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Ovdje su pod spomenike ubrajani spomen-obilježja, spomen-ploče, biste i ostalo.

Sl. 3. Kartografski prikaz stanja oštećenosti spomenika u Hrvatskoj

Izvor: Horvatinčić (2017)

5.2. Identificiranje potencijalnih turističkih atrakcija

Prethodno navedena spomen-obilježja nemaju jednaku značajnu turističku atraktivnost. Spomen-ploče i poprsja imaju obrazovnu, povijesnu i memorijalnu vrijednost, i više su lokalnog ili regionalnog značenja. S druge strane, spomenici su zbog svoje trodimenzionalnosti atraktivniji u prostoru, a ovisno o lokaciji mogu biti samostalni turistički proizvod. S obzirom na razinu izgrađenosti, uključenosti, ambijenta/okoliša pa čak i potrebe za antifašističkim obrazovanjem, spomen-područja Drugog svjetskog rata imaju potencijal za razvoj posebnih oblika turizma, posebno memorijalnog/mračnog turizma. Spomenici socijalističke baštine kao turističke atrakcije mogu se promatrati ako kombinacija prirodne i kulturne baštine. Spomen područja koja su tijekom SFRJ sustavno uređivana u velikoj su mjeri devastirana i nisu uključena u turističku ponudu Hrvatske (Musa i dr., 2016).

Stupnjevanje važnosti turističke atrakcije iskazuje se ljestvicom od četiri kategorije: lokalno, regionalno, nacionalno i međunarodno značenje (Kušen, 2002). Ovisno o intenzitetu privlačnosti koju svaki pojedini spomenik ima, dan je prijedlog takve kategorizacije u tablici 1, a kartografski prikaz na slici 4. Tablica sadrži popis spomenika iz razdoblja socijalizma koji imaju mogućnosti i potencijala da postanu turistička atrakcija. Odabir spomenik temeljen je na doktorskoj disertaciji Sanje Horvatinčić *Spomenici iz razdoblja socijalizma u Hrvatskoj – prijedlog tipologije* iz 2017. godine. Horvatinčić (2017) kategorizira spomenike iz razdoblja socijalizma u četiri kategorije: osnovni tip, kompozitni tip, konstruktivno-inovacijski tip i prostorni tip spomenika. Prostorni tip spomenika ima najveću turističku atraktivnost zbog prostornog obuhvata, uređenja i monumentalnosti.

Tab. 1. Potencijalni socijalistički spomenici i spomen-područja za turističku valorizaciju

spomenik/ spomen-područje	naziv spomenika	lokacija	kategorija značenja
Memorijalni park Petrova gora	Spomenik ustanku naroda Korduna i Banovine	Općina Vojnić, Karlovačka županija	međunarodno
Spomen-park Brezovica	Spomenik na mjestu formiranja Sisačkog partizanskog odreda	Sisak, Sisačko- moslavačka županija	regionalno
Spomen-područje Jasenovac	Kameni cvijet	Jasenovac, Sisačko- moslavačka županija	međunarodno
Spomen-park Šubićevac	Spomenik narodnom heroju Radi Končaru i drugim strijeljanim borcima NOB-a	Šibenik, Šibensko- kninska županija	nacionalno
Spomen-park Dotrščina		Zagreb, Grad Zagreb	regionalno
Memorijalni kompleks „Batinska bitka“	Spomenik zahvalnosti Crvenoj armiji	Batina, Osječko- baranjska županija	međunarodno
Spomen-područje Moslavina	Spomenik revoluciji naroda Moslavine	Podgarić, Bjelovarsko- bilogorska županija	međunarodno
Spomen-groblje i spomenik na mjestu logora		Kampor na Rabu, Primorsko-goranska županija	regionalno
Memorijalni krajolik Matić Poljane	Spomenik u čast 26 smrznutih partizana	Mrkopalj, Primorsko- goranska županija	regionalno

Izvor: izradila autorica

Spomen-park Brezovica u Sisku sadrži *Spomenik na mjestu formiranja Sisačkog partizanskog odreda* Želimira Janeša, podignutog 1981. godine. U Šibeniku je 1962. godine otvoren Spomen-park strijeljanih Šubićevac, u čijem je središtu *Spomenik narodnom heroju Radi Končaru i drugim strijeljanim borcima NOB-a*. Spomenik je rad arhitekta Zdenka Kolacia i Kipara Koste Angeli Radovanija (Horvatinčić, 2017). Spomen-park Dotrščina u Zagrebu je kao šire područje pod zaštitom je od 1946. godine kao spomenički kompleks

(Seissel i Bakić, 1975). U parku se nalazi *Spomenik strijeljanima 1941.-1945.*, rad Vojina Bakića iz 1962. godine (Šimunković i Delač, 2013). Spomenik zahvalnosti Crvenoj armiji podignut je u Batini 1947. godine, a od 1977. je spomen područje. Autor ovog skulpturalno-arhitektonskog kompleksa je August Augustinčić. U Kamporu na Rabu podignuto je 1953. godine *Spomen-groblje i spomenik na mjestu logora*, rad Edvarda Ravnikara. U spomen na tragični događaj u kojem se 26 boraca 13. primorsko-goranske divizije smrzlo na Matić-poljani u veljači 1944. godine, podignut je spomenik čije je idejno rješenje dao arhitekt Zdenko Sila i zaštićen je kao kulturno dobro. Na sjevernoj padini, u različitim su razmacima postavljeni kameni stupovi (visina 2,5 m) u jednu krivinu. I položaj je simbolički, jer su postavljeni točno tamo gdje je za vrijeme mećava vjetar najoštriji (Ekl, 1975). Spomenici na Petrovoj gori, u Podgariću i Jasenovcu pripadaju arhitektonsko-skulpturalnoj kategoriji (Horvatinčić, 2017), a detaljnije će biti obrađeni u studijama slučaja u nastavku rada. Bez obzira što neki od navedenih spomenika imaju regionalno značenje, turističkom valorizacijom međunarodno značajnih spomenika, potaknut će se jača diversifikacija turističke ponude Hrvatske, a turisti će rado tražiti „nove“ i nepoznate spomenike. Tako postoji mogućnost da i spomenici i spomen-područja regionalnog značenja u konačnici dobe svoje poziciju u turizmu Hrvatske. Neki su spomenici socijalističke baštine atraktivni, ali imaju samo lokalno značenje i malo je vjerojatno da će postati prepoznatljivi izvan okvira lokalnog značenja. Od ostalih spomenika koji imaju više povijesnu i umjetničku vrijednost nego li turističku, izdvajaju se: spomenik Josipu Brozu Titu u Kumrovcu (Antun Augustinčić, 1947.), Spomenik prosinačkim žrtvama u Zagrebu (Dušan Džamonja, 1967.), Spomenik Podhumskim žrtvama u Podhumu (Šime Vulas, 1971.) (Bajić, 1968; Hrženjak, 2001).

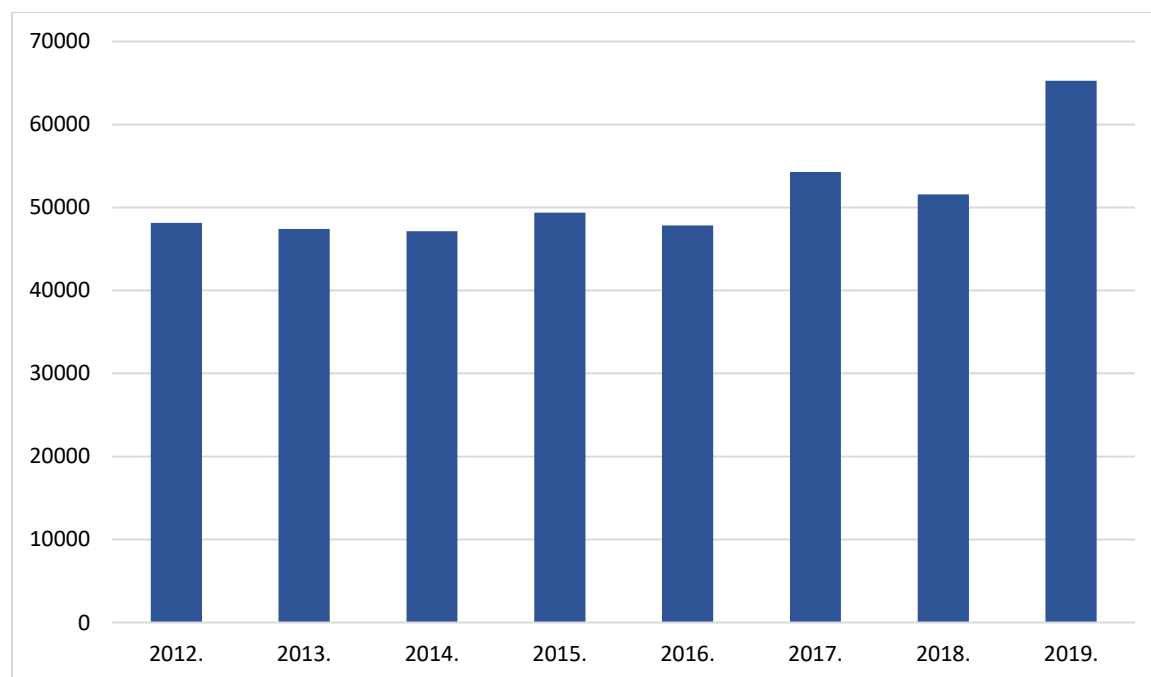

Sl. 4. Spomenici i spomen-područja potencijalnih za turističku valorizaciju u Hrvatskoj

Izvor: izradila autorica

Jedna od važnih lokacija socijalističke baštine, ali bez velike spomeničke vrijednosti, je rodno mjesto Josipa Broza Tita. Kumrovec je stvoren kao političko mjesto i uz njega se veže određena ideologija. Godine 1953. osnovan je Memorijalni muzej maršala Tita i iako se muzejski rad temeljio na ideologiji, prikazan je kulturno-turistički potencijal Kumrovca kroz prikaz rodnog mjesta Tita (Kulišić, 2006). Memorijalni muzej u Kumrovcu je do 1977. godine bio dio Muzeja revolucije naroda Hrvatske u Zagrebu, a onda postaje Spomen-park Kumrovec (Kristić, 2006). Danas je to muzej na otvorenom, „Staro selo“. „U Kumrovcu također naj snažnije izbijaju na vidjelo teškoće pri prijelazu iz jednog političkog sustava u drugi, pri čemu je česta reakcija na potrebu da se nešto napravi s temama koje su neželjene, teške i bolne pokušaj da se one pokopaju pod slojevima novih mjesnih identifikacija“ (Hjemdahl, 2006: 40).

Za vrijeme SFRJ posjećenost Muzeja bila je velika, dok danas takvih gužvi nema, ali i dalje su Muzej i Titova rodna kuća predmet zanimanja posjetitelja. Profil je posjetitelja obitelji s djecom, najčešće vikendima u ljetnim mjesecima i strani visoki politički dužnosnici (Kulišić, 2006). Muzej „Staro selo“ godišnje posjećuje oko 50.000 posjetitelja (sl. 5), a 2019. godine postignut je rekordan broj posjetitelja, oko 65.000. Za Dan mladosti 2018. godine Muzej je posjetilo gotovo 6.000 posjetitelja (Godišnje izvješće o radu Muzeja Hrvatskog zagorja 2012.-2019.).

Sl. 5. Broj posjetitelja Muzeja „Staro selo“ u Kumrovcu za razdoblje 2012.-2019.

Izvor: Godišnja izvješća o radu Muzej Hrvatskog zagorja 2012.-2019.

Muzej „Staro selo“ zaštićeno je kao kulturno-povijesna cjelina, dok je rodna kuća Josipa Broza Tita zaštićeno nepokretno pojedinačno kulturno dobro (URL 7). Danas je Titova rodna kuća simbol pod utjecajem političkih promjena, a uloga je Muzeja „proučavanje i očuvanje segmenata tradicijske kulture i načina života Hrvatskog zagorja krajem 19. i prve polovice 20. stoljeća“ (Kulišić, 2006: 149). Posjetiteljima se nude izložbe, tradicijski zanati, radionice, prezentacija i mogućnost tzv. zagorske svadbe (Kulišić, 2006). „Osim izložaka postavljenih u rodnoj kući Josipa Broza, jedina izložba koja tematizira Titov život preostala nakon sloma komunizma u Hrvatskoj dvadesetak je godina stara izložba fotografija na Brijunima, još uvijek otvorena za javnost“ (Hjemdahl i Alempijević, 2006: 33). Potencijal Kumrovca očituje se u povijesti, umjetnosti, nasljeđem i tradicijskom svakodnevicom, jer su se kroz Muzej očuvali materijalne vrijednosti tog kraja i doba. „Moglo bi ga se svrstati u potencijalno primarne kulturno-turističke atrakcije koje dominiraju destinacijom, oblikuju imidž i razlog su dolaska posjetitelja“ (Kulišić, 2006: 148). Bez obzira što je devedesetih godina 20. stoljeća diljem Europe došlo do promjene političkih sustava, Kumrovec kao povijesno nasljeđe trebao bi imati veću uključenost u turizam Hrvatske nego li što to sada ima. To se odnosi na dio da se nije očuvao, zapušten, ne smije se govoriti o tome, a ima potencijala jer je Tito jedna od rijetkih povijesnih ličnosti koja je prepoznatljiva diljem svijeta. Na baštini socijalizma i Tita može se dovesti i više turista, primjerice popularno je kineskim turistima (Kulišić, 2006).

Prema Wenzleru, spomen područja u Hrvatskoj su 1975. godine bila Petrova gora, Kalnik i Bijeli potoci – Kamensko. Društveno-politički kontekst devedesetih doveo je do uništenja i nestanka spomen područja Kalnik i Bijeli-potoci Kamensko, koji bi danas činili jednu zaokruženu cjelinu i atraktivnu turističku ponudu Hrvatske. Memorijalno područje Kalnik bio je jedan od najvećih potencijala za razvoj turizma. Zbog velikog broja događaja iz Drugog svjetskog rata područje bi se koristilo u obrazovne i turističke svrhe. Glavne turističke atrakcije su prirodna i kulturna baština te bi postalo potencijalno turističko područje s razvojem aktivnosti poput planinarenja, lova i razgledavanja baštine (Kranjčević, 2014). Spomen-područje Bijeli potoci-Kamensko proglašeni su 1972. memorijalnim prirodnim spomenik i rezervatom prirode zbog značenja područja u NOB-u (Jokić, 1986). Godine 1984. postavljeno je šest metalnih skulptura kipara Vanje Radauša, poznati kao „Tifusari“. Skulpture su tijekom Domovinskog rata ostale nezaštićene na okupiranom području, a nakon vraćanja područja RH utvrđeno je da su nestale. Osim spomenika, u Domovinskom su ratu uništeni i nestali predmeti zbirke Muzeja Prve ženske partizanske čete u sastavu Memorijalnog prirodnog spomenika i rezervata Bijeli Potoci-Kamenskom (URL 4). Tako je

zapravo uništen jedan memorijalni kompleks koji bi danas imao mogućnost postati turistička atrakcija. Skulpture su prije svega imale umjetničku vrijednost. Treba još spomenuti i *Spomenik pobjedi revolucije naroda Slavonije* u Kamenskom, djelo Vojina Bakića iz 1968. godine koji je 1992. u potpunosti uništen (Hrženjak, 2001).

5.3. Turistička valorizacija socijalističke baštine u Hrvatskoj

Turistička valorizacija lokacija ratnih događaja javlja se nakon Drugog svjetskog rata kada su lokacije identificirane, uvrštene u popis kulturno-povijesne baštine i proglašene spomen-područjima i memorijalnim kompleksima. U njihovom su središtu obilježavanja monumentalne skulpture (Kranjčević, 2014). Spomen-područja su u kontinentalnoj Hrvatskoj trebala pridonijeti razvoju turizma, ali „zbog nerazvijenog odnosa prema turizmu ta mjesta nikada nisu postala punopravna turistička odredišta“ (Kranjčević, 2014). Za vrijeme SFRJ učenici su išli na ekskurzije koje su uključivale obilaženje masovnih stratišta, grobnice i spomenike NOB-a (Novačić, 2009) i bile mjesta političkih okupljanja (Kranjčević, 2014). Političko-ideološki značaj spomenika i spomen-područja otežava njihov razvoj i korištenje te je dovelo do destrukcije. U SFRJ se na temelju spomeničke baštine razvijao omladinski i obrazovni turizam jer se smatralo da su oni od nacionalnog značenja (Pavlović, 1975). Primarna je svrha socijalističke spomeničke baštine bila edukacija o događajima recentnije hrvatske povijesti, dok je spomenička umjetnost u Jugoslaviji bila više politički valorizirana nego umjetnički (Radovani, 1975). Zsigurno je to jedan od razloga, zašto se spomenička baština i umjetnost vezana za NOB zanemaruje i ne pridaje joj se turistička važnost, a uz to se u medijima socijalizam i bivša država prikazuju u negativnom značenju.

Hrvatska nije prepoznata kao država koja u svojoj turističkoj ponudi nudi memorijalnu baštinu iz Drugog svjetskog rata (Musa i dr., 2016: 133). Za turizam temeljen na spomeničkoj baštini iz razdoblja socijalizma postoji turistička atrakcijska osnova. Spomenici su potencijalne turističke atrakcije koje zapravo tek treba turistički razviti. S obzirom da se spomenička baština iz razdoblja socijalizma nalazi na prostoru čitave Hrvatske, teško ju je i valorizirati kao jednu cjelinu. Kako takvi spomenici ne postoje samo u Hrvatskoj, nego su postavljeni diljem bivše Jugoslavije, postoji mogućnost i potencijal za umrežavanje hrvatskih spomenika s onima iz država bivše Jugoslavije.

Spomen-obilježja i spomenici imaju veliku kulturno-povijesnu i umjetničku vrijednost. Zapuštenim spomenicima potrebna je prije svega restauracija i konzervacija, zatim revalorizacija i smještanje u novi kontekst. Hrvatske institucije u kulturi nemaju definiranu

politiku, sredstva za njihovu obnovu i zaštitu, niti su uvršteni u strategije. U posljednje se vrijeme sve češće javljaju umjetnici i skupine građana koji apeliraju na važnost tih spomenika i koju ulogu mogu imati u životu lokalne zajednice (Brković i Vranešević, 2012).

S obzirom da se turizam Hrvatske razvija u smjeru smanjenja sezonalnosti i produljivanja sezone na cijelu godinu (Strategija razvoja turizma Republike Hrvatske do 2020. godine, 2013), potrebno je odrediti duljinu trajanja posjećivanja spomenika socijalističke baštine. Iako se spomenici nalaze u šumskim predjelima te im je privlačna snaga i glavna karakteristika da se nalaze na otvorenom prostoru, ograničeni su po pitanju vremenskih prilika. Kako je klima tih područja relativno povoljna, kiša i snijeg mogu biti presudni faktor neposjećivanja spomenika. Može se reći kako posjet spomenika i turizam temeljen na baštini iz razdoblja socijalizma ima predispozicije trajanja tijekom cijele godine, ali s jačim intenzitetom posjeta u proljeće, ljeto i jesen, ovisno o vremenu. Vikendi i državni praznici također su dani jačeg intenziteta posjećivanja, dok bi školske, studentske i umirovljeničke grupe posjećivale tijekom tjedna, a sve s ciljem jednakog rasporeda posjećivanja.

Spomen-područja turistički su atraktivna radi upoznavanja memorijalnih i prirodnih vrijednosti, a turizam je glavna djelatnost koja se obavlja na tom prostoru. Osim turizma, trebalo bi težiti usklađivanju s ostalim gospodarskim djelatnostima i lokalnim stanovništvom (s ciljem revitalizacije područja) (Wenzler, 1975). Socijalistička spomenička baština može se koristiti kao nadopuna mnogim oblicima turizma ili u međusobnoj suradnji s izletničkim, edukacijskim, seoskim, zimskim, lovnim, planinarskim turizmom i cikloturizmom. Turizam i rekreacija u spomen-područjima ima tri osnovne funkcije:

- turistički i rekreacijski objekti i sadržaji trebaju biti dodatna motivacija posjetiteljima čiji je osnovni motiv dolaska memorijalni sadržaj;
- turistički i rekreacijski objekti i sadržaji trebali bi posjetitelji privući na kraći ili duži boravak;
- turizam kao razvojna djelatnost okolnog područja kroz zapošljavanje lokalnog stanovništva te uređenje i održavanje spomen-područja (Wenzler, 1975).

Socijalistička se baština može valorizirati kroz različite turističke proizvode: proširivanje postojećih muzejski zbirki ili osnivanje novih muzeja, muzeji na otvorenom, info punktovi, poučne table. Važno je uključiti sve potencijalne dionike od lokalne do nacionalne razine, privatne i javne, te lokalno stanovništvo u kreiranju turističkih proizvoda, koji moraju biti otvoreni za suradnju.

Strategija razvoja turizma Hrvatske (2013) navodi kako unatoč bogatstvu prirodne i kulturno-povijesne baštine, „Hrvatska je izrazito siromašna u novostvorenim turističkim atrakcijama kao što su suvremeno opremljeni kongresni centri, tematski i/ili zabavni parkovi, golfska igrališta, centri za posjetitelje, kvalitetno osmišljene tematske rute te slični sadržaji turističke ponude (...)“ (Strategija razvoja turizma Republike Hrvatske do 2020. godine, 2013). Interpretacijom različitih povijesnih razdoblja uključujući i one nedavne prošlosti ne izostavljajući niti jedan segment, stvorila bi se percepcija Hrvatske kao države zrele demokracije koja bi se prepoznala u svijetu. Trebalo bi dati prostora i za raspravu o negativnim stranama, bez pretjerane glorifikacije (Kulišić, 2006).

5.4. Case study: Podgarić

5.4.1. *Turističkogeografski položaj općine Berek*

Spomenik revolucije naroda Moslavine nalazi se u naselju Podgarić koje administrativno pripada općini Berek, smještenoj u zapadnom dijelu Bjelovarsko-bilogorske županije, na istočnim padinama Moslavačke gore. Prostor općine, prema prirodno-geografskoj regionalizaciji Hrvatske, pripada Panonsko-peripanonskoj Hrvatskoj, Moslavačko-posavskom prostoru (Magaš, 2013). Općina graniči s općinama Ivanska, Velika Trnovitica, Popovača i Gradom Garešnicom, a na jugu sa Sisačko-moslavačkom županijom. Promjenom teritorijalno-političkog ustrojstva RH 1993. godine Berek postaje samostalna jedinica lokalne samouprave, a do tada je bila u sastavu općine Garešnica (Strateški plan Općine Berek, 2016).

Bjelovarsko-bilogorska županija slabije je prometno povezana s ostatkom Hrvatske. Slabija se prometna povezanost negativno odrazila na prostorni i gospodarski razvoj općine Berek. Općina je među najslabije razvijenim dijelovima Županije, koja je pak među slabije razvijenim dijelovima Središnje Hrvatske. Najvažniji prometni pravci Središnje Hrvatske su dravski i savski prometni koridor, a Županija je smještena između koridora te se nalazi izvan glavnih razvojnih pravaca države. Unutar Županije, općina ima povoljan položaj jer njome prolaze važni županijski prometni pravci koji povezuju Bjelovar i Garešnicu (D26: Čvorište Dubrava – Čazma – Garešnica – Dežanovac – Daruvar i Ž-3084: Ivanska - Berek) te županijska cesta Ž-3131: Gornja Garešnica — Podgarić – Popovača, kojom se povezuje na autocestu A3 (Bregana-Zagreb-Lipovac). Prometna mreža općine nije u potpunosti razvijena te je potrebna kompletna rekonstrukcija cestovne mreže, a ceste u južnom dijelu su u lošem stanju (Strateški plan Općine Berek, 2016). Kroz općinu Berek ne prolazi željeznička pruga,

a najbliža zračna luka je međunarodna Zračna luka „Franjo Tuđman“ Zagreb, koja je udaljena oko 90 km. Međugradski autobusni promet ne postoji. Smještaj, naselja i prometna mreža općine prikazani su na slici 6.

Što se tiče blizine turističkih destinacija i turističkih mjesta, nije dovoljno razvijeno područje iako postoje pojedine turističke atrakcije. Moslavačka gora, koja se nalazi u sastavu općine, regionalni je park. U Gornjem Miklošu nalazi se Moslavačka tradicijska kuća. Nedaleko od Čazme, obitelj Salaj nudi „Božićnu priču obitelji Salaj“ sa svjetlećim lampicama. Bjelovar kao županijsko središte vodeće je kulturno i turističko središte s raznim manifestacijama poput „Terezijane“. Garešnica nudi manifestacije „Gastroflora“ i „Gariglazbijada“. Daruvar nudi toplice, „Dane piva“, posjet dvorcima Dioš i Janković (URL 5).

Sl. 6. Smještaj, naselja i prometna mreža općine Berek

Izvor: izradila autorica

5.4.2. *Turistička atrakcijska osnova*

5.4.2.1. *Prirodne atrakcije*

Moslavačka gora pripada gromadnom gorju peripanonskog prostora i visoka je 489 m. Česma polukružno teče oko Moslavačke gore (Roglić, 2006). Tip klime je Cfb, umjereno topla vlažna klima s toplim ljetima. Najvažniji gospodarski prirodni resurs općine je kvalitetno poljoprivredno tlo, a jedan od ciljeva općine je njegovo korištenje u održivoj poljoprivredi. Očuvani šumski pokrov minimalno je izmijenjen te ima posebnu prirodnu i kulturnu vrijednost (Magaš, 2013), a čini nešto manje od polovine površine općine. Od biljnog pokrova prevladava šuma hrasta kitnjaka s običnim grabom (Roglić, 2006). U općini djeluje Lovačko društvo Berek.

Od zaštićenih prirodnih vrijednosti, u općini se nalazi Regionalni park Moslavačka gora, proglašen 2011. godine. Podijeljen je na Bjelovarsko-bilogorsku i Sisačko-moslavačku županiju, a površina iznosi 15.111,32 hektara. Parkom upravljaju Javna ustanova za upravljanje zaštićenim prirodnim vrijednostima Bjelovarsko-bilogorske županije i Javna ustanova za upravljanje zaštićenim prirodnim vrijednostima Sisačko-moslavačke županije, svaka za svoje područje (URL 6). Ostala zaštićena područja je posebni rezervat šumske vegetacije Šimljanka područje očuvanja značajno za vrste i stanišne tipove unutar ekološke mreže NATURA 2000 Gornja Garešnica (HR2001285) (Prostorni plan Bjelovarsko-bilogorske županije, 2012).

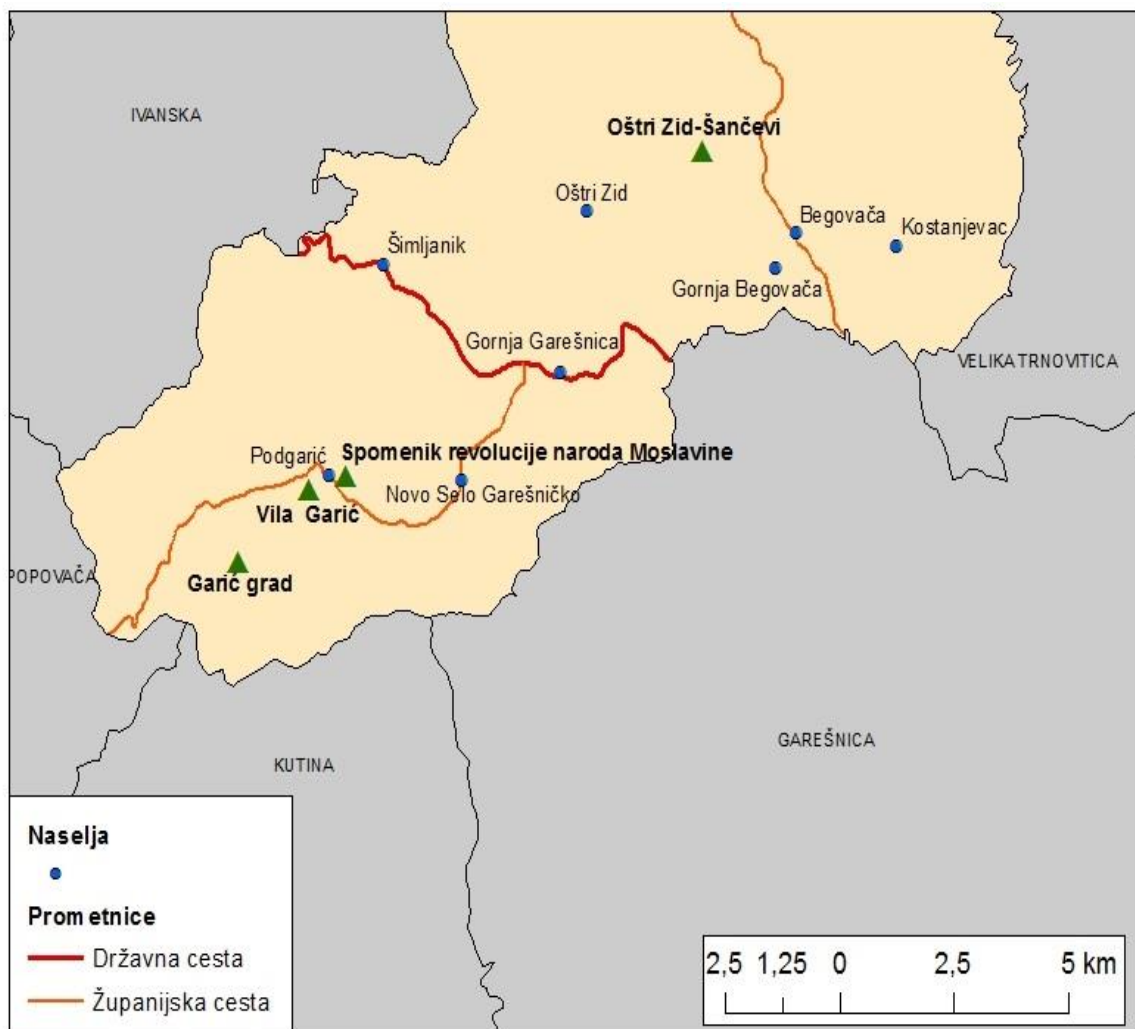
5.4.2.2. *Kulturne atrakcije*

U Registru kulturnih dobara Ministarstva kulture (URL 7) navedena su dva nepokretna i jedno nematerijalno kulturno dobro u općini Berek. Kasnosrednjovjekovni burg Garić-grad, na sjevernom dijelu Moslavačke gore blizu Podgarića (RZG-0484-1969) nepokretno je kulturno dobro koje pripada profanoj graditeljskoj baštini. Grad je nakon turskih osvajanja sredinom 16. stoljeća djelom uništen i napušten. Arheološko nalazište Oštri Zid-Šančevi (P-4908), koje se nalazi između sela Šimljanica i Oštri Zid, preventivno je zaštićeno. To je veliko srednjovjekovno nalazište s obrambenim jarkom i bedemom na kojem se nalaze ostaci građevinskog materijala (opeke). Nematerijalno je dobro tradicijski kovački i potkivački obrt Stjepana Legca (Z-5423) u naselju Berek koje je otvoreno još 1920. godine (Strateški plan Općine Berek, 2016).

Od ostalih kulturnih dobara izdvajaju se naselja seoskih obilježja (Berek, Gornja Garešnica, Oštri Zid i Ruškovac), kapela sv. Mihaela i pravoslavna kapela sv. Ilije u Berek, u Berek, u Berek,

kapela sv. Erazma u Kostanjevcu, kapela sv. Valentina u Gornjoj Garešnici, zgrade starih škola u Gornjoj Garešnici, Ruškovcu i Šimljanici, mlin u Bereku, krajolik naselja Podgarić te spomenik Narodnooslobodilačke borbe u Podgariću kao memorijalna građevina (sl. 7).

Od kulturnih događanja izdvajaju se samo Dan općine i manifestacija prikaza žetve. Dan općine Berek je 29. rujna na dan sv. Mihovila kada se održava svečanost, koncerti, priredbe i razni kulturno-umjetnički i sportski program. Tradicionalna manifestacija je prikaz žetve na starinski moslavački način u Ruškovcu, koja se organizira krajem mjeseca srpnja (URL 8). U svibnju 2019. godine održao se prvi „Moslavina Trail“, turističko-sportska manifestacija koja se održava u blizini spomenika, kod Vile Garić i umjetnog jezera. Do sada se utrka održala 2019. i 2020. godine (URL 9).

Sl. 7. Razmještaj kulturne baštine u općini Berek

Izvor: izradila autorica

5.4.3. Stanovništvo kao čimbenik razvoja turističke destinacije

Općina Berek prostire se na površini od 111,17 km², odnosno zauzima 4,22 % ukupne površine Županije. Ne računajući gradove, općina je prema površini među većim u Bjelovarsko – bilogorskoj županiji. Na području općine nalazi se 13 naselja koja su u prosjeku vrlo mala (niti jedno naselje nema više od 500 stanovnika): Berek, Potok, Ruškovac, Šimljanica, Kostanjevac, Begovača, Krivaja, Šimljana, Oštri Zid, Novo Selo Garešničko, Podgarić, Gornja Garešnica i Šimljanik. Naselje Podgarić, u kojem se nalazi Spomenik, imalo je 2011. godine tek 47 stanovnika. Sjedište Općine je istoimeno naselje Berek. Općina ima vrlo nisku gustoću naseljenosti, 12,9 st./km² (DZS, 2011) te je među najslabije naseljenim dijelovima Bjelovarsko – bilogorske županije, koja se pak može svrstati među slabije naseljena područja Hrvatske. Gustoća naseljenosti na području Županije je 45,42 st./km², dok je prosječna gustoća naseljenosti u Hrvatskoj 75,71 st./km² (DZS, 2011).

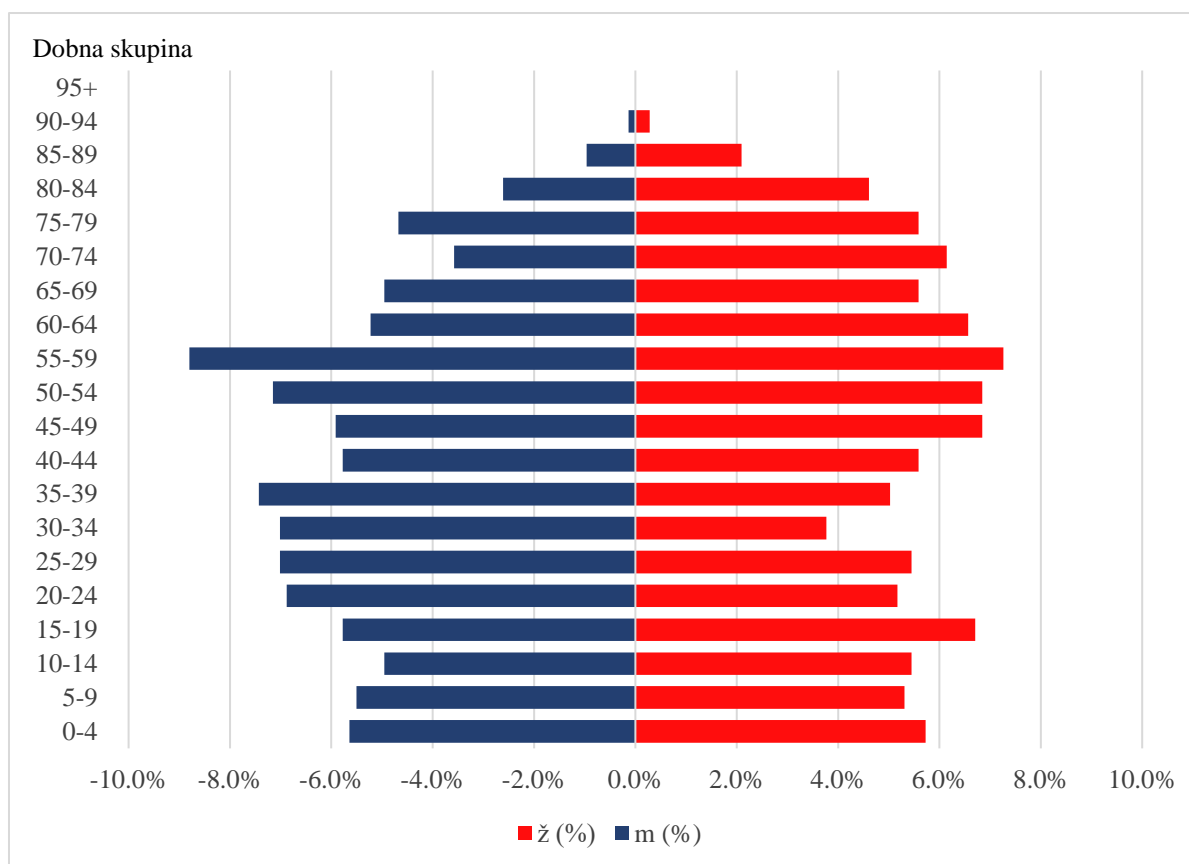
Na temelju podataka Popisa stanovništva iz 2011. godine popisano je 1.443 osoba u općini, što čini udio od 1,20 % od ukupnog broja u Županiji. Usporedba Popisa stanovništva iz 2001. i 2011. godine pokazuje da područje općine Berek karakterizira pad broja stanovnika (pad od 15,42 %) kao i samu Županiju (pad od 10,01). U tablici 2 prikazano je kretanje broja stanovnika za razdoblje od 1961. do 2011. te je vidljivo smanjenje broja stanovnika. Ukupna promjena broja stanovnika od 2011. u odnosu na 1961. iznosi -66,01 %.

Tab. 2. Kretanje broja stanovnika u općini Berek za razdoblje 1961.-2011.

godina	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.	2011.	promjena 2011./1961.
broj st.	4.256	3.273	2.557	2.057	1.706	1.443	-66,01 %

Izvor: Državni zavod za statistiku, Popisi stanovništva

Dobno-spolna struktura stanovništva (sl. 8) posljedica je općeg kretanja stanovništva. Struktura prikazuje malen udio mladog stanovništva (19,18 %), a visok udio zrelog (47,32 %) i starog (33,5 %). Osobe od 60 ili više godina čine više od četvrtine stanovništva općine. Kao i većina općina i gradova u Hrvatskoj, i općina Berek se sve više suočava s emigracijom mladog stanovništva.

Sl. 8. Dobno-polna struktura stanovništva općine Berek 2011. godine

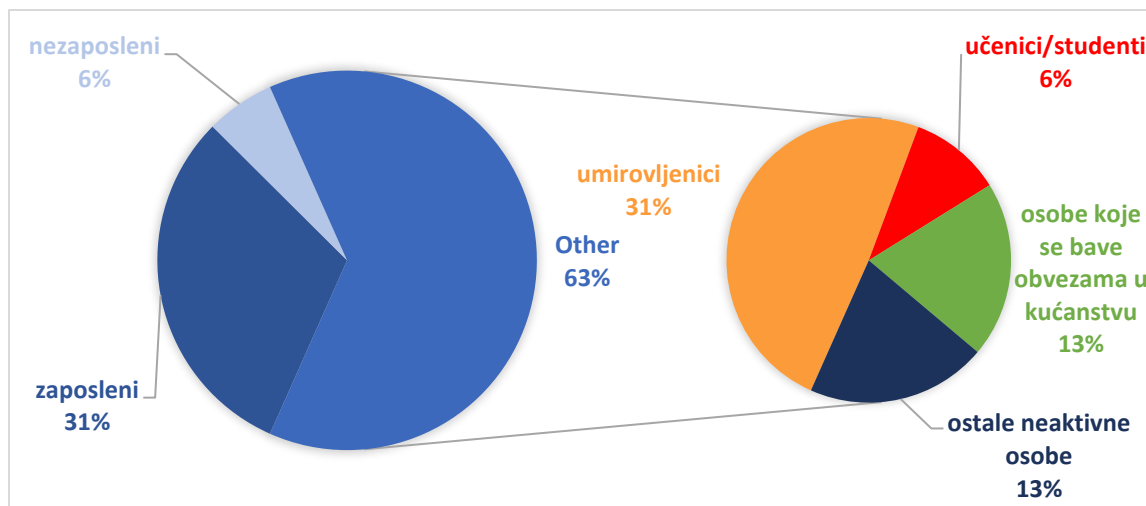
Izvor: Državni zavod za statistiku, Popis stanovništva 2011.

Prema popisu stanovništva iz 2011. godine (DZS, 2011), indeks starenja iznosio je 117,5 % što je jednako hrvatskom prosjeku. Prosječna je starost stanovništva 42,4 godine. Radni kontingent čine 864 osobe, što je 59,87 % stanovnika. Na razini Hrvatske koeficijent starosti 2011. godine iznosio je 24,1 %, dok je u općini Berek 26,5 % (tab. 3). Udio radno sposobnog je veći od uzdržavanog, a ekonomski je neaktivno 765 osoba (53,01 %). Ekonomska aktivnost stanovništva prikazana je na slici 9, a nezaposlenih je bilo tek 71 osoba (4,9 %).

Tab. 3. Kontingenti stanovništva u općini Berek u 2011. godini

ukupno	0-19	žene u fertilnoj dobi	radno sposobno stanovništvo	60 i više godina	75 i više godina	prosječna starost	indeks starenja
1.443	325	276	911	382	151	42,4	117,5

Izvor: Državni zavod za statistiku, Popis stanovništva 2011.

Sl. 9. Ekonomska struktura stanovništva općine Berek 2011.

Izvor: Državni zavod za statistiku, Popis stanovništva 2011.

Podaci iz Popisa 2011. godine pokazuju da je prema završenom stupnju obrazovanja bez školske spreme 2,48 % stanovnika, završenu osnovnu školu ima 42,13 %, srednjoškolsko obrazovanje 30,04 %. Visoko obrazovanje ima tek 2,8 % stanovništva, ali nijedna osoba nema završen magisterij ili doktorat znanosti. Ovakva struktura stanovništva zapravo je u skladu s tradicijom poljoprivredne djelatnosti koja se obiteljski nasljeđuje u ruralnim područjima i sve većim udjelom starijeg stanovništva koje je u pravilu i niže obrazovano. Većinsko je stanovništvo hrvatsko (91,68 %) i prema vjeri katolici (90,16 %).

Općina Berek pripada trećoj skupini područja posebne državne skrbi (NN, broj 86/2008), namijenjene područjima zaostalima u ekonomskom, strukturnom i demografskom razvoju. Berek nema veći značaj za Bjelovarsko-bilogorsku županiju. Industrijalizacija od pedesetih do osamdesetih godina 20. stoljeća utjecala je na negativan razvoj općine kada se stanovništvo iseljavalo u veće gradove, a sam prostor manjih naselja zanemarivan je u razvojnim planovima. Demografske karakteristike općine Berek su starenje stanovništva, smanjenje ukupnog broja stanovnika, depopulacija stanovništva, deagrarizacija, niži stupanj obrazovanja, manji dohodak po glavni stanovnika, veća stopa nezaposlenosti i niži indeks razvijenosti. Starenje stanovništva i deagrarizacija karakteristike su i Županije, te je važno naglasiti neravnomjernu raspoređenost stanovništva unutar županijskih granica. Glavna gospodarska grana je poljoprivreda, koja ima potencijala za bolji razvoj zbog kvalitetnih prirodnih resursa: mnoštvo obradive površine, kvalitetna tla, povoljni klimatski uvjeti. Razvoj općine trebao bi se temeljiti na transformaciji tradicionalne poljoprivredne proizvodnje prema

zahtjevima potrošača te prilagođavanje obiteljskih gospodarstava u novom gospodarskom sustavu (Strateški plan Općine Berek).

Na području općine Berek aktivno je 12 udruga, od kojih su četiri sportske udruge, tri vatrogasne i tri kulturne udruge. Udrugama nedostaju stručno osposobljene osobe koje bi radile na specifičnom području djelovanja, što je važno kod izrade programa i aktivnosti te prijave projekata za financiranje. Postoji i udruga „Garić grad“ – udruga za očuvanje, uređenje, korištenje i promicanje područja Garića grada iz Bereka (Strateški plan Općine Berek, 2016).

5.4.4. Turizam u općini Berek

Turizam na području općine Berek nije razvijen, iako bi upravo turistička djelatnost mogla revitalizirati seoska naselja. Zbog očuvanog šumskog pokrova i bogatstva životinjskih vrsta, postoje mogućnosti razvoja lovnog turizma. Općina Berek nema vlastitu turističku zajednicu, već ju dijeli s općinom Štefanje s kojom administrativno ne graniči. Zajednička im se turistička zajednica zove „Garić Grad“ koja nema vlastitu internetsku stranicu, već se informacije o njoj mogu dobiti na službenoj stranici općine Štefanje. Turistička zajednica „Garić grad“ promovira kulturne i prirodne vrijednosti te turističke proizvode općina Berek i Štefanje (URL 10).

Turizam u općini Berek razvijen je jedino kao izletnički zbog Moslavačke gore, a ako se izletnici i posjetitelji odluče na noćenje, odabrat će smještaj u drugim gradovima i/ili kapacitetima na širem području (Čazma, Garešnica, Kutina). Može se tvrditi sa sigurnošću jer u općini Berek postoji samo jedan smještaj kapacitet: Vila Garić u Podgariću koja je prenoćište u vlasništvu Hrvatskog lovačkog saveza, s kapacitetom od 40 postelja (URL 10). U tablici 4 prikazani su dolasci i noćenja u općini Berek za razdoblje od 2016. do 2019. godine, koji su dobiveni od općine Berek, a podaci su evidentirani putem sustava *e-visitor*.

Tab. 4. Turistički dolasci i noćenja u općini Berek u razdoblju 2016.-2019.

godina	dolasci	noćenja
2016.	711	1.710
2017.	545	1.258
2018.	684	1.374
2019.	1.057	2.848

Izvor: Turistička zajednica općine Berek

Općini nedostaje jedinstveni i zanimljiv turistički proizvod unatoč turistički potencijalima prirodne i kulturne baštine. Od turističke ponude nudi se pješaćenje Moslavačkom gorom, poput staze „Pukli kamen“. Sjeverni i istočni dijelovi Moslavačke gore slabije su razvijeni i nalaze se u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji, za razliku od razvijenijih zapadnih i južnih dijelova koji su u Sisačko-moslavačkoj (URL 10). Za daljnji razvoj i kvalitetniji marketing Moslavačke gore potrebno je usuglasiti ciljeve bez obzira na administrativnu podjelu, težiti jednakom razvoju, ili čak oformiti posebno tijelo koje bi se bavilo očuvanjem i zaštitom prirodne i kulturne baštine i razvojem turizma.

5.4.5. Spomenik revolucije naroda Moslavine

Spomenik revolucije naroda Moslavine u Podgariću dovršen je 1967. godine nakon dvije godine gradnje. Autor spomenika je Dušan Džamonja, dok je arhitekt i voditelj izvedbe Vladimir Veličković. Podignut je u čast ustanku zajednice protiv ustaških okupatora na području Moslavine i Zagreba tijekom NOR-a. Tijekom Drugog svjetskog rata šire područje naselja Podgarić postalo je jedan od centara partizanske pobune i Povjerenstvo centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske za sjevernu Hrvatsku. U šumama oko naselja podignuto je nekoliko bolnica za prihvrat ranjenika, a organizirani su različiti popratni objekti poput pekare, mesnice, krojača, postolara itd. Time je Podgarić postalo kulturno, političko i vojno središte otpora moslavačkog kraja. Prednosti lokacije bili su udaljenost i nepristupačnost zbog reljefa i šumskog pokrova. Zbog značaja ovoga kraja u NOB-u, 1960-ih godina javila se ideja o izgradnji spomenika. Svečano otvorenje održano je 7. rujna 1967. nakon dvije godine izgradnje, a kompleks je otvorio Josip Broz Tito (URL 11).

Spomeničkim kompleksom dominira apstraktna skulptura, čije su dimenzije 10 metara visine i 20 metara širine, s krilima i središnjim „okom“ (sl. 10). Dušan Džamonja naveo je kako spomenik predstavlja tzv. „krila pobjede“ nadvladavanja smrti i poraza. „Kрила“ skulpture su asimetrična i dinamična, a podsjećaju na drevni simbol „krilatog sunca“ iz raznih antičkih kultura kao ideja izravne povezanosti s nebom i božanstvom. Položaj spomenika je važan, on je impresivan i monumentalan, dominira nad ostalim krajolikom i vidljiv je sa svih strana. Prilaz skulpturi sastoji se od zemljanih kripta koje sadrže ostatke partizana poginulih u obližnjoj bolnici. Značajan broj prvotno planiranih elemenata, staza i obilježja nije u potpunosti realiziran. Paralelno s izgradnjom spomenika izgrađeno je u dolini manje umjetno jezero koje je trebalo povećati atraktivnost spomeničkog kompleksa i postati turistička atrakcija za novoizgrađeni hotel Vila Garić. Spomenički se kompleks prema planovima trebao razviti u rekreacijski i kulturni centar, što nikada nije realizirano (URL 11). U SFRJ spomenik

je bio popularno povijesno, kulturno i turističko odredište. Spomenik je izbjegnuo sudbinu mnogih spomenika posvećenih antifašističkoj borbi te nije uništen, ali je potrebna obnova. Posljednjih je desetak godina spomenik zbog svojeg atraktivnog izgleda stekao popularnost u umjetničkom svijetu. Oko 400 metara od spomenika nalazi se partizansko groblje na kojem je sahranjeno 800 boraca poginulih u borbi i umrlih u bolnicama Nova i Stara konspiracija (Patković i Plećaš, 1975) te spomen-obilježje na istom mjestu gdje je bila partizanska bolnica. U dobrom je stanju i vidljivo je posjećivanje zbog postavljenog cvijeća i vijenaca.

Memorijalni kompleks u Podgariću u dobrom je stanju. Od turističke infrastrukture nedostaju natpisi kojima bi se posjetitelji usmjerili od ceste do spomenika. Grafiti su minimalni, a prostor oko spomenika je uređen. U svibnju 2019. mađarski umjetnici „Secret Mapping Experiment“ instalirali su projekt video mapiranja, kao jedno atraktivno korištenje spomenika (sl. 11) (URL 12).

Sl. 10. Spomenik revolucije naroda Moslavine u Podgariću

Izvor: fotografirala autorica, 10.8.2020.

Sl. 11. Umjetnička instalacija mađarskih umjetnika na Spomeniku

Izvor: URL 12

5.5. Case study: Vojnić

5.5.1. Turističkogeografski položaj općine Vojnić

Spomenik ustanku naroda Korduna i Banovine nalazi se na Petrovoj gori, na granici Karlovačke i Sisačko-moslavačke županije, dok u administrativnom smislu pripada Karlovačkoj županiji, odnosno općini Vojnić. Općina Vojnić nalazi se u jugoistočnom dijelu Karlovačke županije u Središnjoj Hrvatskoj. Rijeka Glina na jugoistoku općine prirodna je granica s Bosnom i Hercegovinom (granični prijelaz Maljevac – Velika Kladuša). Općina graniči s Gradovima Karlovcem i Slunjem, općinama Krnjak i Cetingrad te Sisačko-moslavačkom županijom (sl. 12). Najbliže veće središte je Karlovac od kojeg je općinsko središte Vojnić udaljen 26 km. LAG „Petrova gora“ čine općine Vojnić, Barilović, Krnjak, Gvozd i Topusko što je važno zbog ujednačenog razvoja prostora Petrove gore koja je administrativno rascjepkana.

Autocesta A1 Zagreb-Split glavni je prometni pravac iz kontinentalne Hrvatske prema Jadranu koja se nalazi u blizini, ali još veće značenje za općinu Vojnić ima državna cesta D1 („plitvička magistrala“) koja vodi prema Rastokama i Plitvičkim jezerima, od koje je naselje Vojnić udaljeno 10 km. Najbliža zračna luka je međunarodna Zračna luka „Franjo Tuđman“ Zagreb. Koridor željezničke pruge Karlovac – Vojnić – Sisak danas je izvan uporabe. Dnevno

prometuje nekoliko autobusnih linije prema Karlovcu i Topuskom. Rubni kraj Korduna je zbog povijesnih razloga, prirodne osnove i slabijih prometnih veza zapravo najslabije uključen u „život“ Središnje Hrvatske (Roglić, 2006).

Turistički lokaliteti koji se nalaze u blizini općine Vojnić su Terme Topusko, Karlovac i Nacionalni park Plitvička jezera. Važan turistički resurs Topuskog su geotermalni izvori tople vode, te se kao turistička destinacija oslanja na Terme, ali padajući trend noćenja i nedostatak promotivne aktivnosti otežava razvoj turizma šireg područja. Posjetitelji Termi zdravstveno su osviješteni te osim ponude svježih i lokalne hrane, traže i rekreaciju u prirodi. Rijeke Mrežnica i Korana imaju mogućnosti za daljnji razvoj raftinga, kajakinga i ribolova. U općini Krnjak popularna je Jopića špilja. Regija je bogata krajobraznom i biološkom raznolikošću, a turizam je usmjeren na razvoj rekreacijskog i ekoturizma (Lokalna razvojna strategija Lokalne akcijske grupe Petrova gora za razdoblje 2014. - 2020. godine, 2014).

Sl. 12. Smještaj, naselja i prometna mreža u općini Vojnić

Izvor: izradila autorica

5.5.2. Turističke atrakcijska osnova

5.5.2.1. Prirodne atrakcije

Petrova gora dio je nepropusnog Korduna, a nalazi se između zapadnog i istočnog dijela Banije. Najviši je vrh Mali Petrovac visok 512 m (Roglić, 2006). Reljef karakteriziraju blago brežuljkasta područja prekrivena šumama, nizine s manjim potocima (Radonja, Vojišnica, Kupljenčica, Utinja, Bukovica) i guste šume (Magaš, 2013). Petrova je gora na granici krškog reljefa, gromadno je gorje peripanonskog prostora te ju obilježavaju manja rudna ležišta različitih kovina (Magaš, 2013), poput gline i barita te kamenolom Loskunja. Područje je bogato naslagama keramičke gline te je do prije nekoliko godina postojala tvornica keramičkih pločica. Tip klime je Cfb, umjereno topla vlažna klima s toplim ljetima. Jedina rijeka je rijeka Glina.

U općini Vojnić prevladavaju poljoprivredna i šumska zemljišta. Glavna gospodarska grana je poljoprivreda, a bogatstvo šuma omogućilo je razvoj šumarstva, drvne industrije i proizvodnje biomase. Prirodnu vegetaciju čine šume bukve (75 %), hrasta kitnjaka, pitomog kestena i graba (Magaš, 2013). Na području Kestenove gore i uz spomen-obilježja planski je sađena crnogorica. Zapuštanje poljoprivrednih površina dovelo je do pojave samoniklih šuma, pa se šumski areal povećava i postaje bogato divljači čineći to područje pogodnima za lov i razvoj lovnog turizma. Petrova gora stanište je divljih svinja i srndaći zbog kojih je poznato državno lovište, s lovačkim domom Muljava. Lovište posjećuju lovci iz cijele Hrvatske, a od inozemnih najviše iz Ujedinjenog Kraljevstva, Španjolske i Italije (Lokalna razvojna strategija Lokalne akcijske grupe Petrova gora za razdoblje 2014. - 2020. godine, 2014).

Najznačajnija prirodna atrakcija zasigurno je Petrova gora, koja je zaštićena kao značajni krajobraz Petrova gora – Biljeg 1969. godine. Prostire se na 2.929,44 ha Petrove gore od čega 2.124,03 ha pripada općini Vojnić, a ostatak općinama Gvozd i Topusko u Sisačko – moslavačkoj županiji. Područje je izolirani šumski predjel s krajobraznim vrijednostima i kulturno-povijesno baštinom. Područje je važno zbog jedinstvenog ekosustava koje je stanište velikog broja zaštićenih biljnih i životinjskih vrsta. Od zaštićenih područja tu je i ornitološki rezervat Petrovac (Lokalna razvojna strategija Lokalne akcijske grupe Petrova gora za razdoblje 2014. - 2020. godine, 2014). Na području općine Vojnić nalazi se nekoliko područja kulturnog krajolika. Pretežno prirodni krajolik se odnosi na područje Petrove gore i Kestenove gore, područje Velikog Brda, Međeđaka, Otmić Gore i Markovca. Močvarna područja potoka Mala i Velika Utinja potencijalna su područja za Natura 2000. Biološka raznolikost općine Vojnić, zajedno s Karlovačkom županijom, važni su i na nacionalnoj i na međunarodnoj

razini zbog bogatstva rijetkih i ugroženih vrsta flore i faune (Razvojna strategija Općine Vojnić 2016-2020, 2016).

Područje Petrove gore zanimljivo je i zbog vrlo malo svjetlosnog onečišćenja, te je 2019. proglašena međunarodnim parkom Tamnog neba i jedino je u Hrvatskoj. Astronomsko društvo Beskraj organizira razna događanja, poput promatranje meteorske kiše (suze Sv. Lovre) i „Star party“ (tradicionalna godišnja zvjezdana zabava) (URL 13).

5.5.2.2. *Kulturne atrakcije*

Zaštitni znak općine Vojnić je Petrova gora. Nekada je njen naziv bio „Gvozd“ (što znači „šuma“), dok je današnji dobila prema hrvatskom kralju Petru Svačiću koji je ovdje poginuo u bitki 1097. godine. Na taj događaj napravljena je poučna staza uz grob (Razvojna strategija Općine Vojnić 2016-2020, 2016). Prema Registru kulturnih dobara RH (URL 7), ruševine starih gradova Otmića (Kestenovac), Klokoča i Krstinja navedena su kao pojedinačna kulturna dobra. U Razvojnoj strategiji Općine Vojnić (2016) navode se još četiri pokretna kulturna dobra koji nisu u Registru Ministarstva, ali imaju neki oblik zaštite u Regionalnom zavodu Zagreb: pravoslavna crkva sv. Petke u Kolariću, brvnara u Vojniću, Spomen područje Petrove gore te Centralna partizanska bolnica u Vojniću. Arheološku baštinu čine arheološki lokalitet u Lisinama i arheološko nalazište Pavlinskog samostana (14. stoljeće) na Malom Petrovcu. Na Petrovoj gori nalazi se lovački dom „Muljava“ kod kojeg počinju i završavaju planinarske staze, šetnice i poučna staza „Rimski put“. Općina Vojnić posebnu pažnju polaže očuvanju, zaštiti i gospodarenju kulturnom baštinom (Razvojna strategija Općine Vojnić 2016-2020, 2016). Manifestacije koje organizira TZ Općine Vojnić su „Gljivarijada na Muljavi“ i dvodnevni međunarodna sportska manifestacija „Zelena noć“ (URL 14).

5.5.3. *Stanovništvo kao čimbenik razvoja turističke destinacije*

U sastavu općine Vojnić nalazi se 46 naselja, a karakteristična su manja seoska naselja. Najveće je istoimeno naselje Vojnić s 1.221 stanovnikom (DZS, 2011), a slijede Vojišnica (404 st.), Kupljensko (317 st.), Svinica Krstinjska (253 st.), Kolarić (195 st.), Gejkovac (183 st.), Miholjsko (123 st.), Donja Brusovača (122 st.), Knežević Kosa i Živković Kosa (svako po 119 st.), Mracelj (116 st.), Radonja (103 st.). Tih 12 naselja ukupno imaju 3.275 stanovnika, odnosno 68,7 % stanovnika cijele općine. Čak pet naselja ima manje od 11 stanovnika, dok prema popisu iz 2011. godine Selakova Poljana nije bila naseljena (DZS

2011). Površina općine iznosi 240,59 km², a gustoća naseljenosti je 19,8 st./km², što je daleko niže od hrvatskog prosjeka. Prema mreži nodalno-funkcionalnih središta s prevladavajućim gravitacijskim utjecajima, Vojnić je mikroregionalni tip središta (Magaš, 2013) i ujedno je jedini grad općine, iz čega se zaključuje kako se radi o pretežito ruralnom prostoru.

U tablici 5 prikazano je kretanje broja stanovnika između 1961. i 2011. godine. Uočava se kako se stanovništvo općine Vojnić smanjuje, a ukupna promjena broja stanovnika 2011. godine u odnosu na 1961. iznosi -45,41 %. Općinu karakterizira proces depopulacije. Prirodni pad stanovništva posljedica je rata i nerazvijenosti općine.

Tab. 5. Kretanje broja stanovnika u općini Vojnić za razdoblje 1961.-2011.

godina	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.	2011	promjena 2011./1961.
broj st.	10.490	9.590	8.908	8.236	5.495	4.764	- 54,6 %

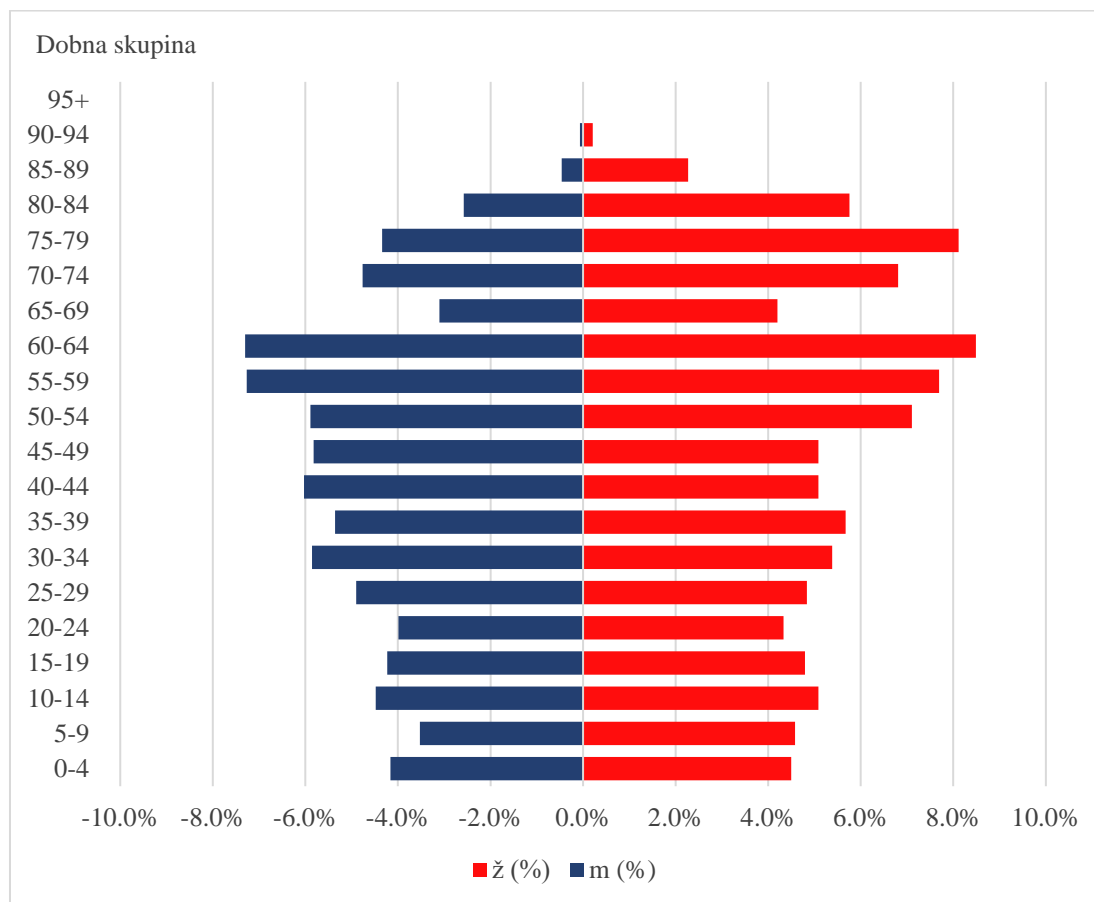
Izvor: Državni zavod za statistiku, Popisi stanovništva

Dobno-spolnu strukturu karakterizira malen udio mladog stanovništva (19,23 %), naspram zrelog (49,41 %) i starog (31,36 %). Prema spolnoj strukturi, evidentiran je podjednak broj žena i muškaraca, iako je u starijoj dobi veći broj žena (sl. 13). Indeks starenja iznosio je 2011. godine (DZS, 2011) 163,1 %, koji je veći u odnosu na Hrvatsku (115,0 %). Na razini Hrvatske koeficijent starosti iznosi 24,1 %, dok u općini Vojnić 31,4 %. U tablici 6 prikazani su kontingenti stanovništva općine Vojnić. Prosječna je starost 45,3 godine. Radni kontingent čini 2.795 osoba, što je 58,7 % stanovnika. Udio radno sposobnog je manji od uzdržavanog, a ekonomski je neaktivno 2.754 osoba (57,8 %). Nezaposlenih je osoba prema popisu iz 2011. bilo 463 (DZS, 2011). Gospodarski razvoj Vojnića bio je nakon Drugog svjetskog rata, ali se prekida Domovinskim (Razvojna strategija Općine Vojnić 2016-2020, 2016). Danas na području općine djeluje 48 tvrtki, najviše u kategorijama poljoprivrede, šumarstva i ribarstva te prerađivačke industrije. Općina Vojnić pripada prvoj skupini područja posebne državne skrbi (NN, broj 86/2008), namijenjene područjima koja su okupirana u Domovinskom ratu.

Tab. 6. Kontingenti stanovništva općine Vojnić u 2011. godini

ukupno	0-19	žene u fertilnoj dobi	radno sposobno stanovništvo	60 i više godina	75 i više godina	prosječna starost	indeks starenja
4.082	916	837	2.997	1.494	600	45,3	163,1

Izvor: Državni zavod za statistiku, Popis stanovništva 2011.

Sl. 13. Dobno-polna struktura stanovništva općine Vojnić 2011. godine

Izvor: Državni zavod za statistiku, Popis stanovništva 2011.

Na području općine visoko obrazovanje 2011. godine imalo je završeno 4,58 % stanovnika, a od toga samo jedan stanovnik ima završen doktorat znanosti. Mani je udio stanovnika bez završene škole, 331 (8,1 %), od ukupno 4.082 stanovnika. Završenu srednju školu ima 1.532 stanovnika (37,53 %), dok osnovnu školu 1.113 (27,2 %). To je veliki udio jer tom stanovništvu razina obrazovanja osnovne škole ne odgovara potrebama tržišta rada.

Pripadnost prema nacionalnosti prikazuje povijest općine. Tijekom Osmanskih ratova područje općine bila je Vojna krajina koju su naselili Srbi. Do Domovinskog je rata većinski

udio u općini imalo srpsko stanovništvo, za vrijeme rata bila je dio srpske krajine te zbog nemirnog područja nije imala uvjete za gospodarski razvoj. Nakon rata, općinu naseljava izbjeglo i prognano stanovništvo iz BiH-a i drugih krajeva Hrvatske, a smanjuje se udio srpskog stanovništva (Razvojna strategija Općine Vojnić 2016-2020, 2016). Prateći razdoblje od 1961. do 2011. godine, etnički se sastav stanovnika općine Vojnić mijenjao. Prema popisu stanovništva iz 1961. godine, 96,59 % stanovnika izjasnilo se Srbima, dok Hrvatima 2,85 %. Taj je trend lagano opadao do 1991. kada su Srbi činili 89,43 %, Hrvati 1,40 %. Domovinskim se ratom prepolovio broj srpskog stanovništva te prema popisu iz 2011. etnički je sastav sljedeći: Srbi (44,71 %), Hrvati (37,13 %), Bošnjaci (6,68 %). Prema vjeri prevladavaju pravoslavci (43,81 %), zatim katolici (34,01 %) i muslimani (15,58 %).

Prema Registru Udruga Republike Hrvatske, općina Vojnić djeluje 31 aktivna udruga (URL 15). Velik broj udruga upućuje na važnost uloge civilnoga društva u stvaranju boljih uvjeta za stvaranje lagodnijeg života unutar lokalne zajednice društva. Važne udruge za turizam i spomeničku baštinu iz socijalizma su „Udruga antifašista općine Vojnić“ te Centar za razvoj i očuvanje kulturne i prirodne baštine „Žuti put“ (Lokalna razvojna strategija Lokalne akcijske grupe Petrova gora za razdoblje 2014. - 2020. godine, 2014).

5.5.4. Turizam u općini Vojnić

Petrova gora još je u Jugoslaviji bila važna turistička destinacija prvenstveno zbog *Spomenik ustanku naroda Korduna i Banije*. Danas se posjećuje zbog prirodne i kulturne baštine i razvija se u izletničko i planinarsko odredište. Problem turizma je nedostatak prepoznatljivog turističkog proizvoda. Ovaj dio Korduna popularan za je održavanje terenske nastave učeničkih i studentskih grupa (iz Hrvatske) (Razvojna strategija Općine Vojnić 2016-2020, 2016). Turistička zajednica općine Vojnić promovira aktivni odmor te rekreacijski i cikloturizam. *Petrova gora bike* nudi šest biciklističkih staza koje započinju u Lovačkom domu Muljava, gdje se i mogu iznajmiti bicikli (URL 14).

Na stranici Turističke zajednice Vojnić navedeni su smještajni objekti u općini. Smještajni kapaciteti su sljedeći: Lovački dom Muljava (sastavni dio Turističkog centra Petrova gora) sa 16 ležajeva, Sobe Dujlović (18 ležajeva), Imanje Ekodrom ima 3 kuće za odmor s ukupno 15 ležajeva, kuća za odmor Giovanna (2 ležaja) te robinzonsko odmaralište kamp Bogata šuma (mali obiteljski kamp) (URL 14). U Vojniću nije registrirano niti jedno turističko seljačko obiteljsko gospodarstvo. Pregledom *AirBnb-a* i *Booking-a*, preklapaju se smještajni kapaciteti odnosno nisu navedeni neki drugi. U tablici 7 prikazani su dolasci i

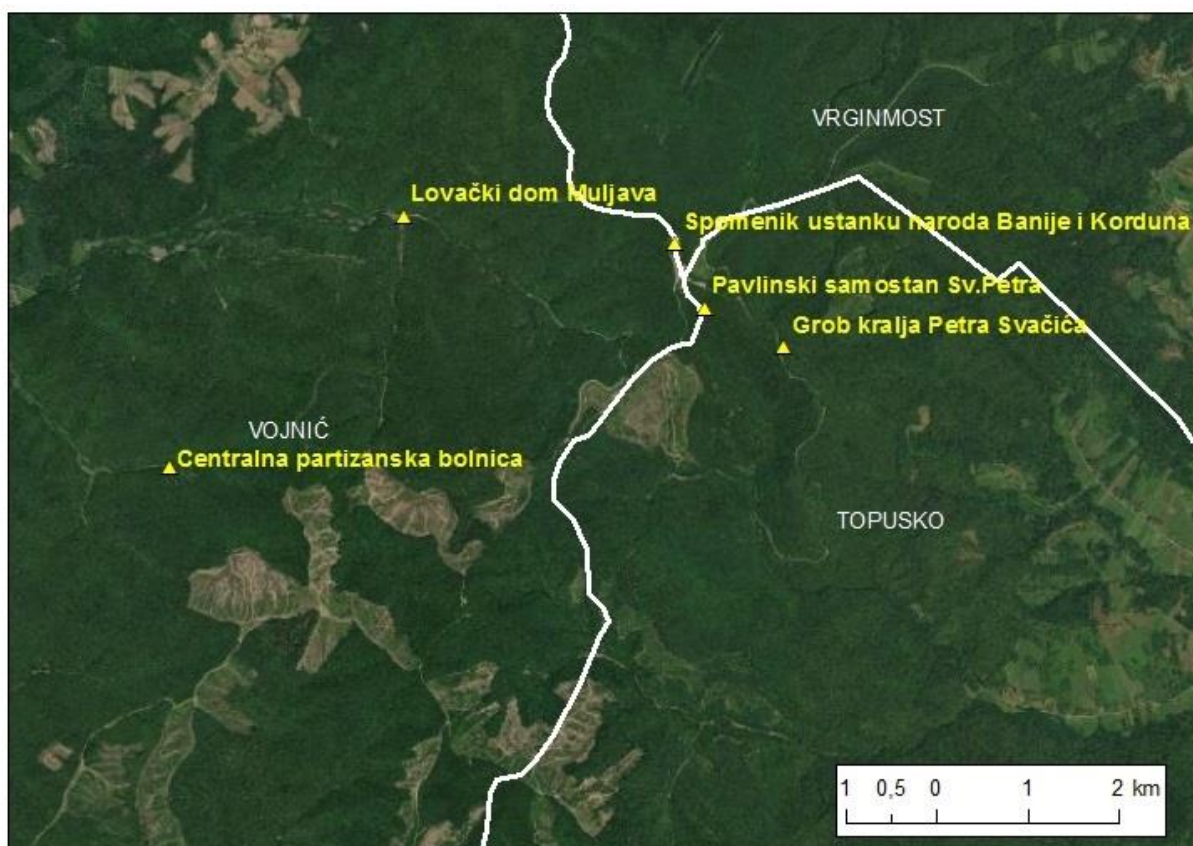
noćenja u općini Vojnić za razdoblje od 2016. do 2019. godine. Podaci su dobiveni od TZ općine Vojnić te su naveli kako prijašnje godine nisu evidentirane prije sustava *e-visitor*.

Tab. 7. Turistički dolasci i noćenja u općini Vojnić u razdoblju 2016.-2019.

godina	dolasci	noćenja
2016.	711	1.710
2017.	545	1.258
2018.	684	1.374
2019.	1.057	2.848

Izvor: Turistička zajednica Općine Vojnić

Relativno povoljan položaj blizu važnih prometnih pravaca i obujam prometa koji se njima odvijaju, pogotovo u vršnim dijelovima sezone, važan je potencijal općine Vojnić. Općina svojim zanimljivim kulturno-povijesnim atrakcijama, očuvanom prirodnom baštinom, plasmanom lokalnih poljoprivrednih i gastro proizvoda ima sredstva da zaustavi i privuče turiste prema/s mora te tako ostvariti i prihode od noćenja. Područje općine Vojnić nekada je bilo poznato po ugostiteljskim objektima, a smatraju da bi se tradicija mogla nastaviti i stvoriti ponovno jedan lanac takvih objekata. Cilj je razvijati turističke kapacitete, naročito u smjeru ruralnog turizma na seoskim gospodarstvima te iskoristiti *Spomenik* za ljetni kamp u prirodi i astro školu za djecu i odrasle. Niz povijesnih lokaliteta od antike i srednjeg vijeka do 20. stoljeća upotpunjuju turističku ponudu općine, koja bi se trebala više aktivirati u stvaranju novih proizvoda. Zbog svog prostornog položaja, prirodnih resursa i potencijala, općina Vojnić ima odlične predispozicije za razvoj kulturnog, lovnog, ruralnog, tranzitnog turizma i turizma temeljenog na zaštićenom području (Razvojna strategija Općine Vojnić 2016-2020, 2016). Najvažnije turističke i kulturne atrakcije općine Vojnić kartografski su prikazani na slici 14.

Sl. 14. Kulturna baština Petrove gore

Izvor: izradila autorica

5.5.5. Spomenik ustanku naroda Korduna i Banije

Spomenik ustanku naroda Korduna i Banije na Petrovoj gori dovršen je 1981. godine nakon deset godina planiranja i izgradnje (sl. 15). Spomenik je kreirao Vojin Bakić te arhitekt Berislav Šerbetić. Visok je 37 metara i 40 metara širok. Posvećen lokalnom srpskom stanovništvu koji su se borili protiv ustaša na Petrovoj gori. Izgrađen je na vrhu Veliki Petrovac (507 m) te se sa spomenika pruža panoramski pogled (Razvojna strategija Općine Vojnić 2016-2020, 2016).

Područje Petrove gore i današnje općine Vojnić u Drugom svjetskom ratu imalo je veliku ulogu. To je područje bilo jedno od najznačajnijih uporišta NOB-a, a od listopada 1941. počinju raditi mnoge institucije oslobodilačkog pokreta, poput partizanskih bolnica (ukupno osam), partizanska tiskara, vojno-mehaničke radionice, kovačnice, ljekarna, kožara i pekarnica. Sam Vojnić oslobođen je još u siječnju 1942. godine (Razvojna strategija Općine Vojnić 2016-2020, 2016). Do 1995. bila je u potpunosti sačuvana Centralna bolnica, ali je nakon rata prepuštena propadanju. Riječ je o jedinom takvom objektu na području Hrvatske, te bi bilo iznimno važno obnoviti je, kao što je to učinila Slovenija (Oparnica i Opačić, 2019).

Oko dva kilometra jugozapadno od spomenika, na ravnici Pišin gaj, nalaze se ostaci središnje partizanske bolnice koja je 1961. obnovljena i pretvorena u muzejski i obrazovni kompleks. Kompleks je oštećen u Domovinskom ratu, i dalje dolaze posjetitelji, ali je zapušteno a povijesni eksponati su uništeni. Planinarski dom u blizini bolničkog kompleksa bio je hostel i rekreacijski centar za mlade, kao brvnara s 20 kreveta. Danas je uništena, u fazi je napuštanja i pustošenja (URL 16).

Petrova gora proglašena je Memorijalnim parkom sa 85 lokaliteta i obilježja NOB-a (Patković i Plećaš, 1975). Iako su lokaliteti raspršeni po području, oni zajedno čine jednu povijesnu cjelinu te više gravitiraju zapadu. Mjesto na vrhu Petrove gore odabrano je već nakon Drugog svjetskog rata, ali i zbog mjesta bitke iz 1097. godine. Svečano otvorenje održano je 4. listopada 1981. Zgrada se sastoji od betonske konstrukcije visoke 37 metara obložene nehrđajućim čeličnim pločama uvezenih iz Švedske (URL 16). U temelje spomenika ugrađena je kosturnica s ostacima 72 partizana koja su stradala u borbi 1. travnja 1942. Unutrašnji dio spomenika imao je više 3.000 kvadratnih metara površine s kongresnom dvoranom za 250 ljudi, knjižnicu, čitaonicu, ured za upravu Memorijalnog parka Petrova gora, kafić i muzej s dokumentima i izložbenim eksponatima vezanih uz povijest borbe na tom području. Na samom vrhu bio je vidikovac. U širem podnožju bilo je parkiralište i dugačke stepenice koje su vodile do spomenika. Spomenik nema određeno simboličko značenje, ali spomenik reflektira sunčevu svjetlost jer su ploče postavljane pod pravim kutom na horizont, pa se iz daljine vidi kako spomenik reflektira. To predstavlja simboliku da svjetlost prevladava tamu. Tijekom Domovinskog rata spomenik je napadnut, vandaliziran, artefakti su uništeni ili pokradeni (URL 16).

Sl. 15. Spomenik ustanku naroda Korduna i Banije na Petrovoj gori

Izvor: fotografirao Tomislav Octenjak, 26.7.2020.

Danas je spomenik u devastiranom stanju te još uvijek nema jasne strategije njegove obnove (Oparnica i Opačić, 2019). Najjednostavniji opis stanja spomenika jest da je on u potpunosti uništen, napušten i propada. Ispred samog spomenika je znak da se ne približava, a opasno je ući u unutrašnjost i ulazi se na vlastitu odgovornost (sl. 16). Tijekom posjeta spomeniku trava je bila poprilično visoka i dosta je izgledalo zapušteno, iako lokalne udruge dolaze pokositi travu, barem za neka događanja.

Sl. 16. Znak ispred Spomenika na Petrovoj gori

Izvor: fotografirao Tomislav Octenjaka, 26.7.2020.

Dok je u SFRJ područje Petrove gore bilo zaštićeno kao Memorijalni park, u Republici Hrvatskoj to područje nije zaštićeno kao niti spomenik. Dodatan je problem vlasništva i kojoj općini pripada, a daljnje odgađanje rješavanja tog problema sve više uništava spomenik. Brojne organizacije i grupe predlažu koncepte za korištenje prostora spomenika i kako restaurirati kompleks, ali troškovi su veliki. Jedina mogućnost financiranja su EU fondovi kojima bi se to riješilo, ali tek nakon sređenih imovinsko-pravnih odnosa. Stanovništvo srpske nacionalnosti koje živi duže u zajednici, više valorizira spomenik na Petrovoj gori (Opačić, 2019).

S obzirom na porast popularnosti memorijalnih spomenika iz razdoblja socijalizma u posljednjih nekoliko godina, spomenik na Petrovoj gori jedan je od najpopularnijih mjesta kojeg posjećuju strani turisti, umjetnici, itd. Spomenik je u jesen 2019. korišten za snimanje serije njemačke produkcije (URL 17). Redovno se održavaju antifašističke komemoracije. Kino klub i astronomski društvo od 2018. godine organiziraju filmsku noć u dvorišnom dijelu posjetiteljskog centra (URL 18).

5.6. Case study: Jasenovac

5.6.1. *Turističkogeografski položaj općine*

Spomenik *Kameni cvijet* Bogdana Bogdanovića u sklopu je Spomen područja Jasenovac koji se nalazi u općini Jasenovac. Općina Jasenovac nalazi se u Središnjoj Hrvatskoj, u jugoistočnom dijelu Sisačko-moslavačke županije, a s južne strane granica je s Bosnom i Hercegovinom (granični prijelaz Jasenovac – Gradina Donja). Općina Jasenovac graniči s Gradom Siskom te općinama Lipovljani, Novska, Hrvatska Dubica i Sunja. Prema fizionomskim regijama, općina Jasenovac pripada Panonsko-peripanonskoj Hrvatskoj, Slavonskom polju (Magaš, 2013). Do 1993. administrativno je pripadala Novskoj, kojoj danas gravitira i najbliže je veće središte. Gradovi Pakrac, Lipik, Novska i Kutina u dijelu naselja Janja Lipa te općina Jasenovac zajedno djeluju u LAG-u „Zeleni trokut“ (URL 19). Općinsko središte Jasenovac smješteno je centralno u odnosu na prostor općine, na jednom od rijetkih, prirodno povoljnih prijelaza rijeke Save, na utoku Une i Save (sl. 17).

Općina Jasenovac nalazi se na povoljnom prometnom položaju, na raskrižju cestovnog, vodenog i željezničkog prometa. Od čvorišta Novska na autocesti A3 (Bregana-Zagreb-Lipovac), koja je dio X. paneuropskog koridora, udaljena je 8 km (URL 20). Kroz Jasenovac prolazi državna cesta D47, koja područje povezuje sa Zagrebom. Kroz općinu prolazi željeznička pruga sa kolodvorom Jasenovac i stajalištem Višnjica. Pruga se nadovezuje na željezničku prugu MG 2: Savski Marof – Zagreb – Novska – Vinkovci – Tovarnik, s kojom je povezana s Europom i s magistralnom pomoćnom prugom MP12 (na pravcu Sunja – Volinja - Bihać) (Strateški razvojni program Općine Jasenovac za period od 2015. do 2020. godine, 2015). Slaba je prometna povezanost naselja u sastavu općine te povezanost općine sa županijskim središtem – Siskom. Najbliža je zračna luka međunarodna Zračna luka „Franjo Tuđman“ Zagreb. Riječki promet nije razvijen na Savi. Željeznički promet postoji, ali su veze sa Zagrebom slabe i samo putovanje dugo traje (gotovo 3h na relaciji Zagreb-Jasenovac uz barem jedno presjedanje (URL 21). Prednosti lokacije Jasenovca su u smještaju na plovnoj Savi s mogućnošću korištenja najjeftinijeg vodenog puta (URL 20).

Taj dio kontinentalne Hrvatske slabije je turistički razvijen. Širim prostorom dominira park prirode Lonjsko polje. U blizini su važnije sljedeće atrakcije: kupališno lječilište u Lipiku čiji je park spomenik parkovne arhitekture, zaštićeni krajolik Paklenica i park šuma u dolini potoka Novska, kompleks ergele u Lipiku i kompleks Janković u Pakracu (URL 19).

Sl. 17. Smještaj, naselja i prometna mreža općine Jasenovac

Izvor: izradila autorica

5.6.2. Turistička atrakcijska osnova

5.6.2.1. Prirodne atrakcije

Općinu Jasenovac karakterizira nizinski prostor, okruženom rijekama Savom, Unom i kanalom Veliki Strug. Od biljnog pokrova prevladava poplavna nizina i šuma hrasta kitnjaka s običnim grabom (Roglič, 2006). Tip klime je Cfb, umjereno topla vlažna klima s toplim ljetima. Poljoprivredne površine čine 38,35 % površine općine i dobra su podloga za razvoj poljoprivrede i stočarstva. Obradiva su tla relativna dobra i pogodna za korištenje kao oranice, a ona manje pogodna tla koriste se kao šume. Treba poticati očuvanje tradicionalne poljoprivrede, ekološke proizvodnje prehrambenih i poljoprivrednih proizvoda, kao i tradicionalno stočarstvo. Šumski pokrov je važan gospodarski resurs. U općini Jasenovac nalaze se dva zajednička lovišta i djelomično tri državna lovišta (Strateški razvojni program Općine Jasenovac za period od 2015. do 2020. godine, 2015).

Park prirode Lonjsko polje obuhvaća šire područje općine, a prostire se na području Sisačko-moslavačke i Brodsko-posavske županije. Park prirode zaštićen je Ramsarskom konvencijom o zaštiti močvarnih staništa. U općini je i posebni ornitološki rezervat Krapje Đol, kao dio područje proglašenog ekološkom mrežom Natura 2000 zbog očuvanja staništa za ptice (URL 19). Park prirode i ekološka mreža ograničavaju poduzetničku slobodu te sve

gospodarske aktivnosti moraju biti usklađene sa njihovim zakonodavstvima i onime što se smije raditi tamo (Strateški razvojni program Općine Jasenovac za period od 2015. do 2020. godine, 2015).

5.6.2.2. *Kulturne atrakcije*

Glavnu kulturnu baštinu općine čini ruralni prostor s kulturnim identitetom koji je vidljiv u prostornoj organizaciji naselja, drvenoj arhitekturi, tradicijskom načinu gospodarenja, tradicijskim umijećima i obrtima. Ruralno područje sastoji se od niza seoskih naselja. Selo Krapje proglašeno je selom graditeljske baštine u kojem se svake godine u rujnu obilježava Dan graditeljske baštine (URL 20). U selu je očuvana 91 drvena kuća karakterističnih za ovo područje Posavine, a dio sela je 1990. godine zaštićen kao nepokretni spomenik zbog cjeline tradicijske, drvene arhitekture. Muzeji na području općine Jasenovac su Spomen područje Jasenovac (memorijalni muzej) i Etno zbirka „Palaić“ (URL 20). U Domovinskom ratu oštećene su ili u potpunosti uništene neke znamenitosti i u Jasenovcu. To su Župa sv. Nikole Biskupa i Uznesenja BDM koja je i zaštićeni spomenik kulture, župna kuća izgrađena u 19. stoljeću (zgrada je obnovljena), a Samostan sestara Kćeri izgrađen u 20 stoljeću u postupku je obnavljanja (Strateški razvojni program Općine Jasenovac za period od 2015. do 2020. godine, 2015).

5.6.3. *Stanovništvo kao čimbenik razvoja turističke destinacije*

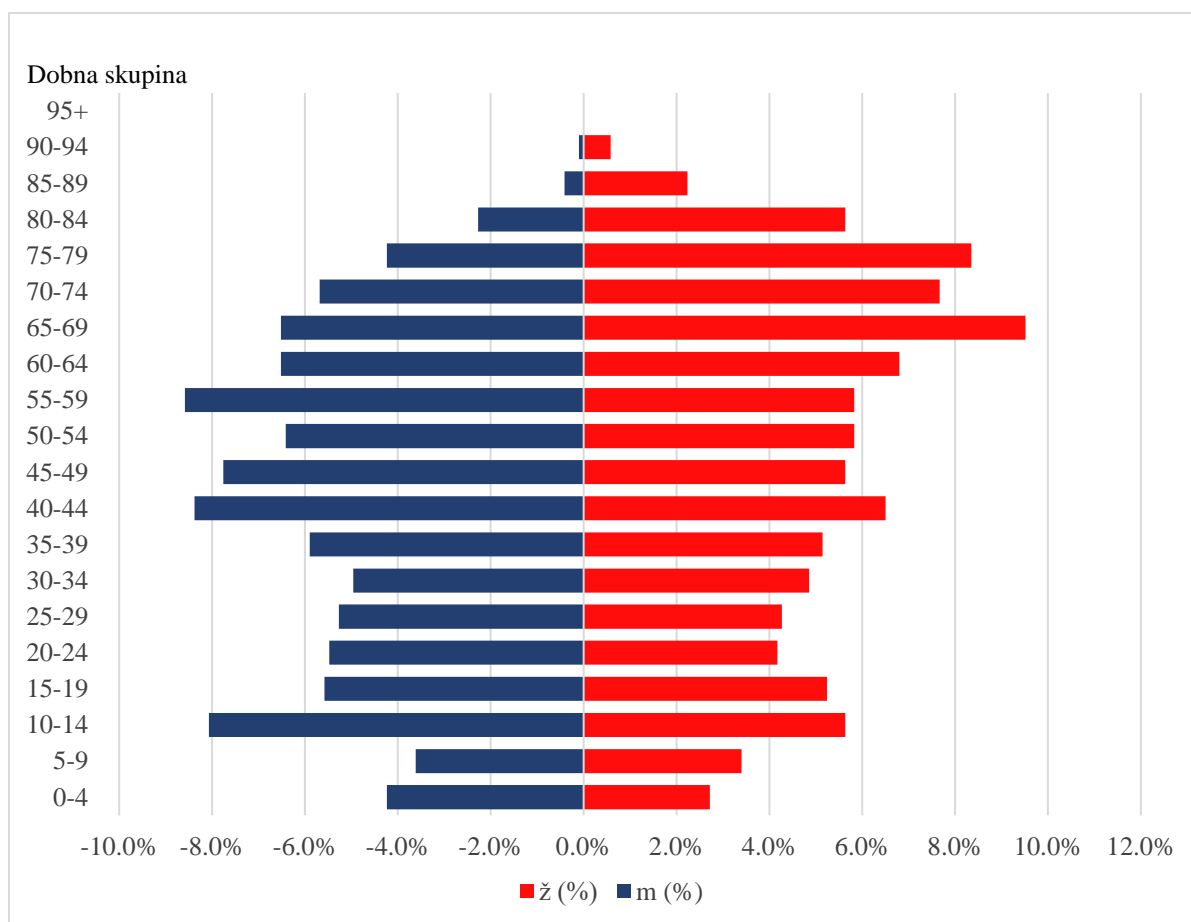
Stanovništvo općine Jasenovac raspoređeno je u 10 naselja: Drenov bok, Jasenovac, Košutarica, Krapje, Mlaka, Puska, Tanac, Trebež, Uštica i Višnjica, čija je prosječna veličina oko 200 stanovnika po naselju (DZS, 2011). Prema podacima DZS-a iz 2011. godine na području općine Jasenovac živjelo je 1.997 stanovnika, dok je prosječna gustoća naseljenosti bila 12,34 st./km². S površinom od 161,88 km² zauzima 3,6 % teritorija Sisačko – moslavačke županije, i ima puno manju gustoću naseljenosti od prosjeka Županije (38,63 st./km²). Udio u stanovništvu Županije je tek 1,15 %. Najveće je istoimeno naselje Jasenovac (653 stanovnika), koje je upravno, prometno i kulturno središte, ali nema funkciju grada. Općina je izrazito ruralno područje u kojem dominiraju mala ruralna naselja, s kvalitetnim poljoprivrednim zemljištem. Općina Jasenovac pripada prvoj skupini područja posebne državne skrbi (NN, broj 86/2008), namijenjene područjima koja su okupirana u Domovinskom ratu.

Kretanje broj stanovnika od 1961. do 2011. godine prikazano je u tablici 8. Evidentno je kako se stanovništvo općine kontinuirano smanjuje te ukupna promjena broja stanovnika 2011. u odnosu na 1961. godinu iznosi -64,7 %. Općinu karakterizira proces depopulacije i negativan prirodni prirast. Uzroci ovakvih velikih promjena u broju stanovnika od 1991. do danas su Domovinski rat i iseljavanje mladog stanovništva u ekonomski jače centre, ali i česte poplave. Opadanje udjela mlađeg i povećanje udjela starog stanovništva u ukupnom stanovništvu općine Jasenovac ukazuje na proces starenja stanovništva. Tako na razini općine 33,5 % stanovništva čine osobe starije od 60 godina, manje od polovice (47,4 %) čini aktivno stanovništvo, dok svega 19,1 % stanovništva čine mladi od 20 godina. Takvo stanovništvo redovito nije sklono novim poduzetničkim ili razvojnim rizicima i inovacijama ili drugim promjenama koje su nužne za pokretanje razvitka ovog područja. Broj žena gotovo je podjednak broju muškaraca, ali se razlika vidi u starijoj dobi u kojima je veći broj žena (sl. 18).

Tab. 8. Kretanje broja stanovnika u općini Jasenovac od 1961.-2011.

godina	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.	2011	promjena 2011./1961.
broj st.	5.658	4.658	4.117	3.599	2.391	1.997	-64,7 %

Izvor: Državni zavod za statistiku, Popisi stanovništva

Sl. 18. Dobno-spolna struktura stanovništva općine Jasenovac 2011. godine

Izvor: Državni zavod za statistiku, Popis stanovništva 2011.

Indeks starenja iznosio je 174,7 %, koji je veći u odnosu na Hrvatsku (115,0 %) (tab. 9). Koeficijent starosti izrazito je visok (35,5 %) u odnosu na hrvatski prosjek (24,1 %). Prosječna starost iznosi 46 godina. Radni kontingent čini 1.116 osoba (55,88 % stanovništva). Udio radno sposobnog stanovništva gotovo je jednak ekonomski neaktivnom stanovništvu. Popis iz 2011. navodi 141 nezaposlenu osobu (DZS, 2011). Najviše je zaposlenih u prerađivačkoj industriji, zatim u opskrbi vodom te u poljoprivredi i šumarstvu (Strateški razvojni program Općine Jasenovac za period od 2015. do 2020. godine, 2015). Većinsko je hrvatsko (90,49 %) i katoličko (88,48 %) stanovništvo. Na području općine manji je dio stanovnika bez završene škole (3,89 %). Od ukupno 1.722 stanovnika, 40,36 % ima završenu srednju školu, 26,01 % osnovnu školu, dok sam 4,29 % ima završeno visoko obrazovanje.

Tab. 9. Kontingenti stanovništva u općini Jasenovac u 2011. godini

ukupno	0-19	žene u fertilnoj dobi	radno spodobno stanovništvo	60 i više godina	75 i više godina	prosječna starost	indeks starenja
1.997	383	369	1.186	669	241	46,0	174,7

Izvor: Državni zavod za statistiku, Popis stanovništva 2011.

5.6.4. Turizam u općini Jasenovac

Park prirode Lonjsko polje nositelj je turističkog razvoja općine Jasenovac. Turistički potencijal općine Jasenovac očituje se u zaštićenoj prirodnoj i kulturnoj baštini s naglaskom na tradicionalnim djelatnostima. Park prirode Lonjsko polje i Spomen područje Jasenovac prepoznatljivi su međunarodni turistički lokaliteti. Uz turizam zaštićenih područja i memorijalni turizam, potiče se razvoj agroturizma i ribolovnog turizma. Turistički proizvodi općine Jasenovac temelje se na rekreaciji, boravku u prirodi, kratkom odmoru, kulturi življenja, razvijaju se manifestacije i događanja vezani uz prirodnu baštinu i tradicijski način života. Jedna od mjera razvoja općine je razvoj destinacije, primjerice kroz etno-gastro rute i programe te rekonstrukciju starih objekata u Etno-kuće. S obzirom da je industrija slabo razvijena, turizam je grana gospodarstva na koju bi se trebalo više orijentirati, posebice zbog ograničenja koje donose park prirode i ekološka mreža (Strateški razvojni program Općine Jasenovac za period od 2015. do 2020. godine, 2015).

U općini Jasenovac nekoliko je smještajnih objekata: prenočište „Kod ribiča“, seljačko domaćinstvo Eko-etno turizam „Antolić“, kuće za odmor „Palaić“, „Leko“ i „Lonjsko Djak“ te seoski turizam „Bojko“. Ukupan je broj postelja 50 kreveta i 16 pomoćna (URL 20).

5.6.5. Spomenik Kameni cvijet

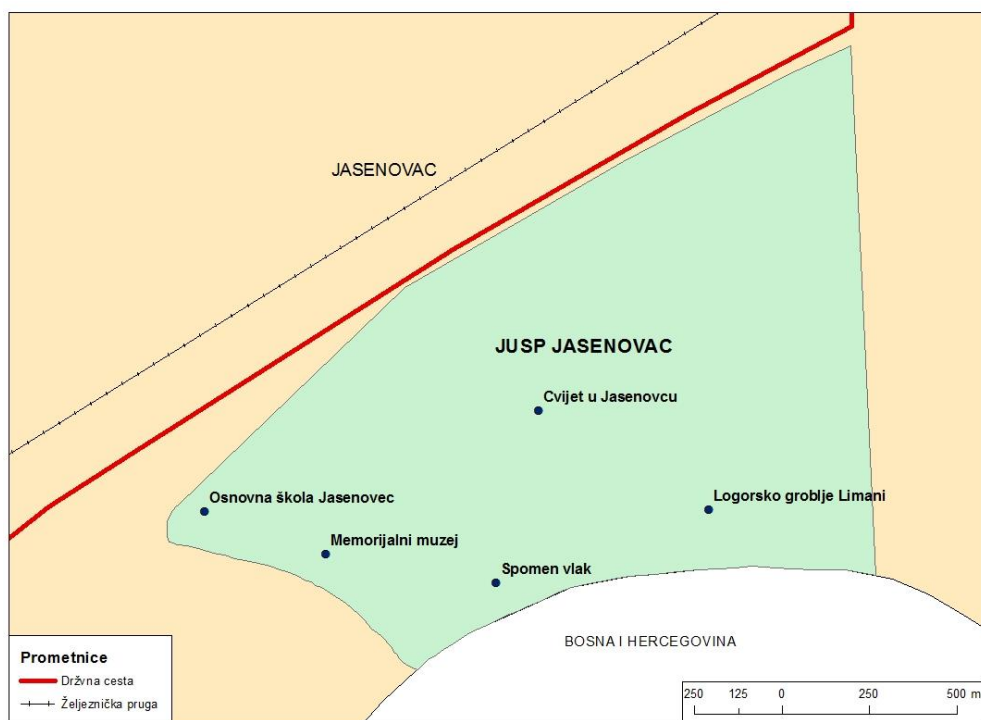
Spomenik *Kameni cvijet* (skraćeno *Cvijet*) Bogdana Bogdanovića nalazi se u Spomen-području Jasenovac i njime upravlja Javna ustanova Spomen područja Jasenovac koja sakuplja, čuva, istražuje i prezentira građu, organizira događanja i komemoracije, i vodi vođenja po području (Zakon o spomen-području Jasenovac NN 22/01). Gradio se šest godina, a predstavljen je 4. srpnja 1966. godine. Spomenik *Cvijet* napravljen je u spomen na žrtve pogubljene u Drugom svjetskom ratu u logoru Jasenovac koje su vodile ustaške i fašističke vlasti (URL 22). Svake se godine 22. travnja obilježava komemoracija za žrtve i u spomen na proboj posljednjih zatvorenika. Komemoraciji redovno prisustvuju predstavnici državne

vlasti, Koordinacije židovskih općina, Saveza Roma. Saveza antifašističkih boraca i antifašista RH i drugi. Na mjestu nekadašnjeg koncentracijskog logora stvoren je memorijalni kompleks Spomen-područje Jasenovac. Vlada RH proglasila je Spomen područje Jasenovac te je rad zakonski definiran Zakonom o spomen-području Jasenovac (NN 22/01). Proglašeno je spomen područjem „radi očuvanja trajne uspomene na žrtve fašističkog terora i borce narodnooslobodilačkog rata stradale u Drugom svjetskom ratu u koncentracijskim logorima Jasenovac i Stara Gradiška, kao i radi očuvanja tekovina antifašizma“. Prostire se na površini od 210 km² (Patković i Plećaš, 1975). Spomen-područje Jasenovac najveći je spomenik holokausta i koncentracijskih logora u Hrvatskoj. Od 2002. godine surađuju stručnjaci iz Hrvatske i inozemstva, uz pomoć Muzeja Holokausta u Washingtonu i Yad Vashema u Jeruzalemu. Cilj novog koncepta, koji se odnosi na otvorenje novog stalnog postava i novog obrazovnog centra, prije svega je identificiranje žrtava i njihovih individualnih stradanja (Strateški razvojni program Općine Jasenovac za period od 2015. do 2020. godine, 2015).

Logor Jasenovac osnovala je Nezavisna Država Hrvatska u srpnju 1941. godine kao prisilni radni logor za proizvodnju kože, opeke i drvnih proizvoda, dok krajem 1941. postaje logor smrti. Od 1941. do 1945. godine bilo je smješteno šest logora: Logor I „Versajev“, Logor II „Krapje“, Logor III „Ciglana“, Logor IV „Kožara“, Logor V „Ciganski“, Logor VI – ženski radni logor „Mlaka“ (Patković i Plećaš, 1975). Zatvorene i pogubljene osobe etnički su bile Srbi, Romi i Židovi, a do danas se vodi rasprava o ukupnom broju žrtava. Javna ustanova Spomen područje Jasenovac procjenjuje da je broj između 80.000 i 100.000 žrtava (URL 23). U travnju 1945. logor je napušten, ali je i uništen kako bi se izbrisali tragovi zločina. Nakon rata infrastruktura koncentracijskog logora uglavnom je uništena te je Jasenovac jedini koncentracijski logor u kojem nema nikakvih fizičkih dokaza o njegovom postojanju. Tek se krajem 1950-ih počinju izrađivati planovi za izgradnju službenog spomenika u spomen na tragične događaje (URL 22).

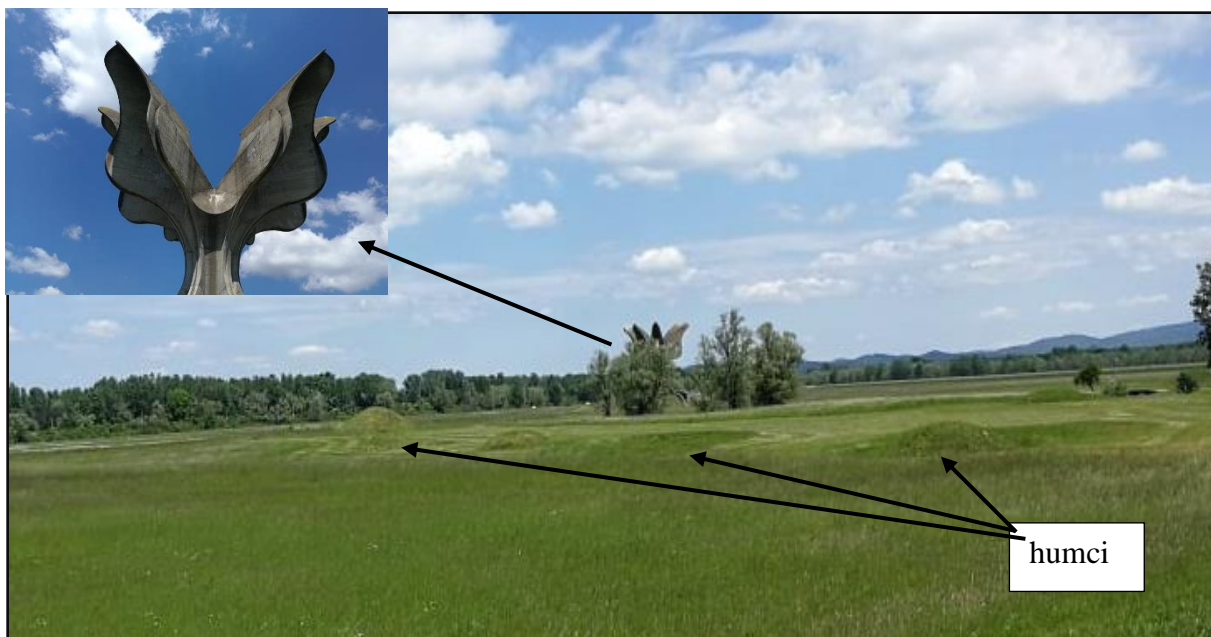
Spomen-područje Jasenovac obuhvaća različite sadržaje: spomenik Bogdana Bogdanovića, muzej i spomen-školu (sl. 19). Glavno obilježje memorijalnog kompleksa je 24 metara visoka i 35 metara široka betonska skulptura u obliku cvijeta, ispod kojeg se nalazi kripta koja je u jednom dijelu obložena željezničkim vezama za pruge kojom su se dovozili zatvorenici (sl. 20). Simbolika spomenika su cvjetne latice koje se otvaraju prema nebu i simboliziraju život, ponovno rođenje te oprost (URL 22). Autor Bogdan Bogdanović imao je viziju tipičnog savskog pejzaža iz kojeg raste simbol cvijeta „koji izražava jednu plemenitu vječnu ljudsku istinu: da je život neuništiv, da je jači od smrti“ (Kiš, 1975: 51). Oko spomenika nalaze se zemljani humci koji obilježavaju mjesta nekadašnjih zgrada logora, gdje

svaki humak svojim oblikom i veličinom predstavlja jednu od tih baraka te umjetna jezera koja stvaraju atmosferu refleksije (Kiš, 1975). Smatra se jednim od najslavnijih i najupečatljivijih spomenika genocida u svijetu. Od ceste do spomenika napravljen je put od željezničkih pragova. Na glavnom ulazu u spomen-područje izgrađen je memorijalni muzej „Spomen područje Jasenovac“. U Domovinskom ratu muzej je pretrpio štetu, ali su artefakti na vrijeme smješteni na sigurno. U dvorištu muzeja visi skulptura Dušana Džamonje, a na putu prema „Cvijetu“ je stara lokomotiva koja je za vrijeme NDH prevozila zarobljenike. Spomenik je u dobrom stanju i održava ga se zahvaljujući Javnoj ustanovi. Oznake i usmjerenja postoje, čak i od autoceste gdje postoji oznaka za spomenik (URL 22).

Sl. 19. Sadržaji Spomen-područja Jasenovac

Izvor: izradila autorica

Sl. 20. Pogled na humke i Spomenik u Spomen-području Jasenovac

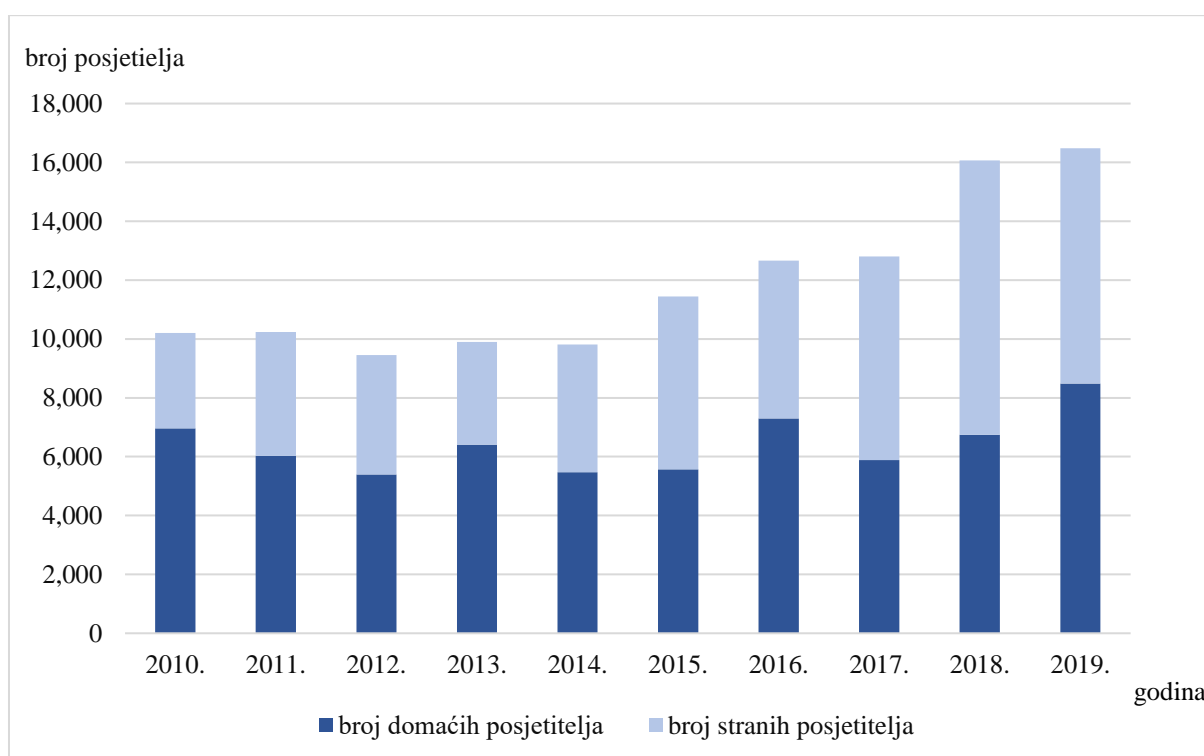
Izvor: fotografirala autorica, 24.5.2019.

Tab. 10. Dolasci posjetitelja i organiziranih grupa u Spomen-području Jasenovac za razdoblje 2010.-2019.

godina	posjetitelji		grupe				
					školske		studentske
	domaći	strani	domaće	strane	domaće	strane	
2010.	6.967	3.242	25	45	16	0	10
2011.	6.023	4.211	14	39	14	2	6
2012.	5.401	4.054	14	48	17	4	11
2013.	6.408	3.487	12	48	22	3	13
2014.	5.474	4.335	10	58	14	11	8
2015.	5.575	5.871	24	61	15	9	11
2016.	7.297	5.364	25	74	13	12	10
2017.	5.883	6.922	19	60	9	13	15
2018.	6.740	9.326	27	97	15	19	13
2019.	8.490	7.986	33	88	17	23	15

Izvor: Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac

Uvidom u kretanje broja posjetitelja u razdoblju od 2010. do 2019. godine (sl. 21), može se reći kako Spomen područje Jasenovac ima dobre uvjete za daljnji razvoj memorijalnog turizma, ali i osnovu što se tiče spomeničke baštine iz razdoblja socijalizma. Takav turizam povećao bi broj posjetitelja i osvijestio ih za zanimanje socijalističkog razdoblja. Iz tablice 10 vidljiv je porast stranih posjetitelja koji su početkom 2010-ih činili tek polovicu posjetitelja, dok im je kasnije udio jednak ili veći broju domaćih. Porast je školskih grupa, posebno u kategoriji stranih. Ukupni broj posjetitelja i grupa nije usporediv s podacima iz Auschwitza, ali je važan podatak o broju posjetitelja područja kako bi se mogao pratiti daljnji napredak turizma.

Sl. 21. Kretanje broja posjetitelja u razdoblju od 2010. do 2019. godine u Spomen-području Jasenovac

Izvor: Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac

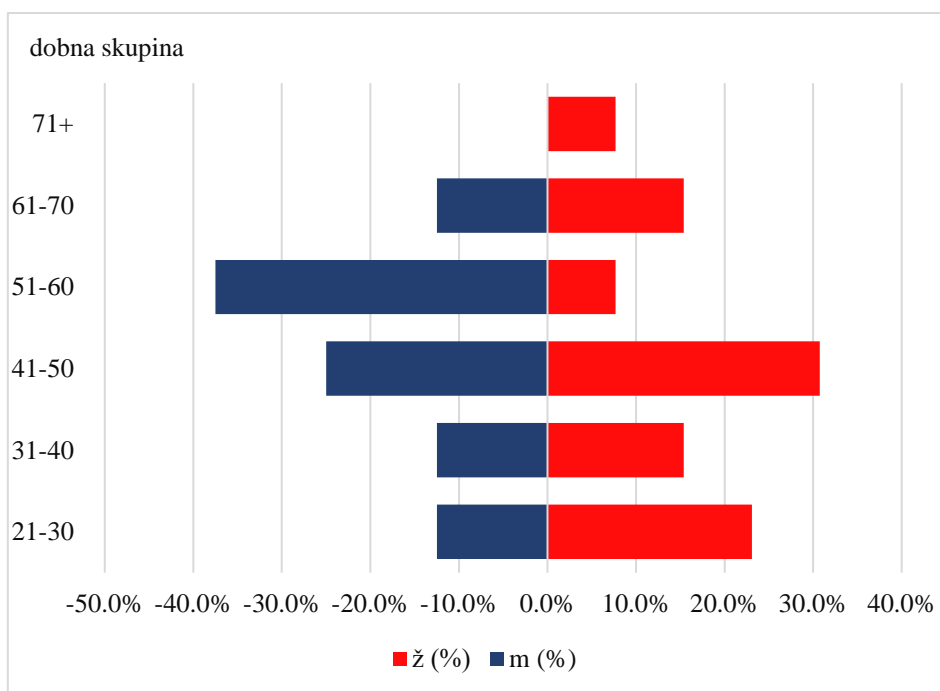
6. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

S obzirom da je jedan od ciljeva rada bila analiza stavova lokalnog stanovništva, u ovom su poglavlju prikazani rezultati anketnih istraživanja u Podgariću i Vojniću te intervjuiranja s predstavnicom Javne ustanove Spomen područja Jasenovac. Intervjuiranje je provedeno *online*, dok su anketna istraživanja provedena i na terenu među stanovništvom i *online*. Svrha ankete bilo je prikupljanje informacija kako bi se saznalo mišljenje i percepcija lokalnog stanovništva za razvoj turizma socijalističke baštine u Hrvatskoj.

6.1. Rezultati anketnog istraživanja u Podgariću

Istraživanje je provedeno putem *online* ankete koja je bila aktivna od 16. srpnja do 16. kolovoza 2020., i terenskim anketiranjem u naselju Podgarić, koje je provedeno 10. kolovoza 2020. godine. Ciljana je skupina kod uzorkovanja bila lokalno stanovništvo. Anketa se sastojala od 16 pitanja, od kojih su ponuđena četiri pitanja otvorenog tipa i 12 zatvorenog tipa. Anketni upitnik ispunilo je 21 ispitanik. U nastavku su prikazani rezultati.

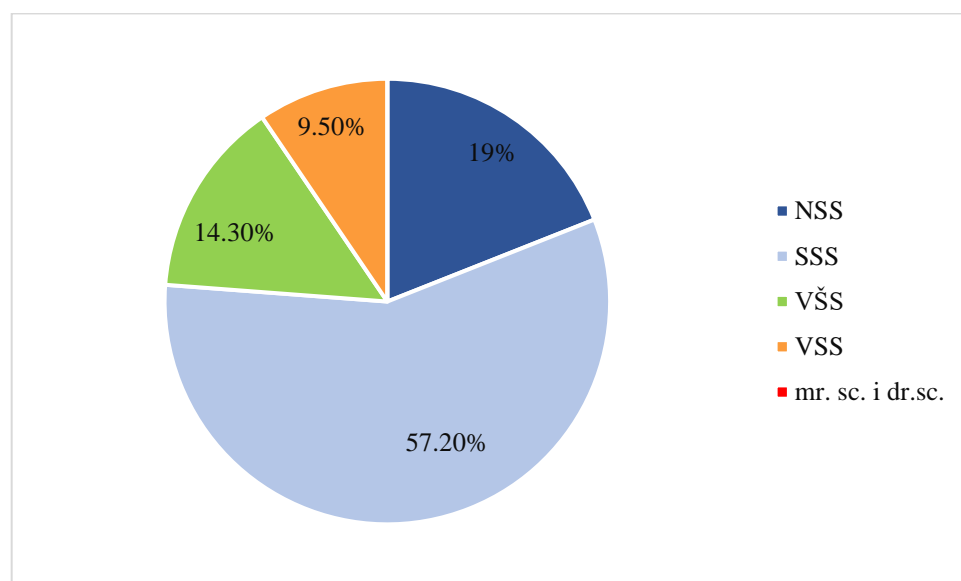
Sociodemografska struktura ispitanika ispitana je kroz prvih pet pitanja: dob, spol, stručna sprema, zanimanje i mjesto prebivališta. Dob ispitanika podijeljena je u grupe radi praktičnosti analize. U skupini 21-30 je 19 % ispitanika, 31-40 je 14,3%, 41-50 je 28,6 % koja je najbrojnija skupina, i u skupini 51-60 je 19 %. Najmanje je ispitanika u skupinama starije životne dobi, 61-70, koju je ispunilo 14,3 %, a iznad 71 godinu 4,8 %. Struktura ispitanika po spolu prikazuje da je 6 % žena ispunilo anketu, od 38 % muškaraca (sl. 22). Prosječna je dob ispitanika 47,5 godina.

Sl. 22. Dobno-spolna struktura ispitanika iz Podgarića

Izvor: Anketni upitnik, izradila autorica

Struktura ispitanika prema završenoj stupnju obrazovanja pokazuje da najviše ispitanika ima završenu srednju stručnu spremnu (57,2 %). Slijede ispitanici sa završenom nižom stručnom spremom (19 %), zatim višom (14,3 %) i visokom (9,5 %). Niti jedan ispitanik nema završeni magisterij ili doktorat znanosti (sl. 23). U radnom je statusu 47,6 % ispitanika slijede umirovljenici (28,6 %), a potom nezaposleni i studenti.

Sl. 23. Struktura ispitanika prema stupnju obrazovanja u Podgariću

Izvor: Anketni upitnik, izradila autorica

Sljedeća se pitanja odnose na stavove ispitanika prema turističkoj valorizaciji *Spomenika revolucije naroda Moslavine*. Šesto se pitanje odnosilo na ocjenjivanje razvoja turizma na području Podgarića. Gotovo 50 % ispitanika ocijenilo je razvoj turizma „niti zadovoljavajuće niti nezadovoljavajuće“, a 33,3 % ispitanika ocijenilo je pozitivno. Stav ispitanika prema razvoju turizma temeljenog na spomeničkoj baštini iz razdoblja socijalizma je pozitivan, jer ih je 61,9 % odgovorilo „pozitivno“, negativno tek 9,5 %, dok ih se 28,6 % nije izjasnilo. Svi ispitanici ankete posjetili su Spomenik, što se saznalo kroz pitanje 8.

Zbog atraktivnog izgleda i neobičnog oblika koji se često spominje u literaturi zbog simbolike koju predstavlja, željelo se doznati na što ispitanike asocira oblik. U literaturi se govori o krilima i oku, a ispitanici gotovo da se i slažu s tim, kao što je vidljivo u tablici 11. Jedan je odgovor obuhvaćao „krila i srce“. U ukupnom zbroju nedostaje šest odgovora jer su se ispitanici izjasnili s „ne znam“ ili ostavili prazno.

Tab. 11. Asocijacije ispitanika na Spomenik

asocijacija	broj navoda	napomene
krila	11	orlova krila, na krila orla, na raširena krila.
ruke	1	
srce	1	

Izvor: Anketni upitnik, izradila autorica

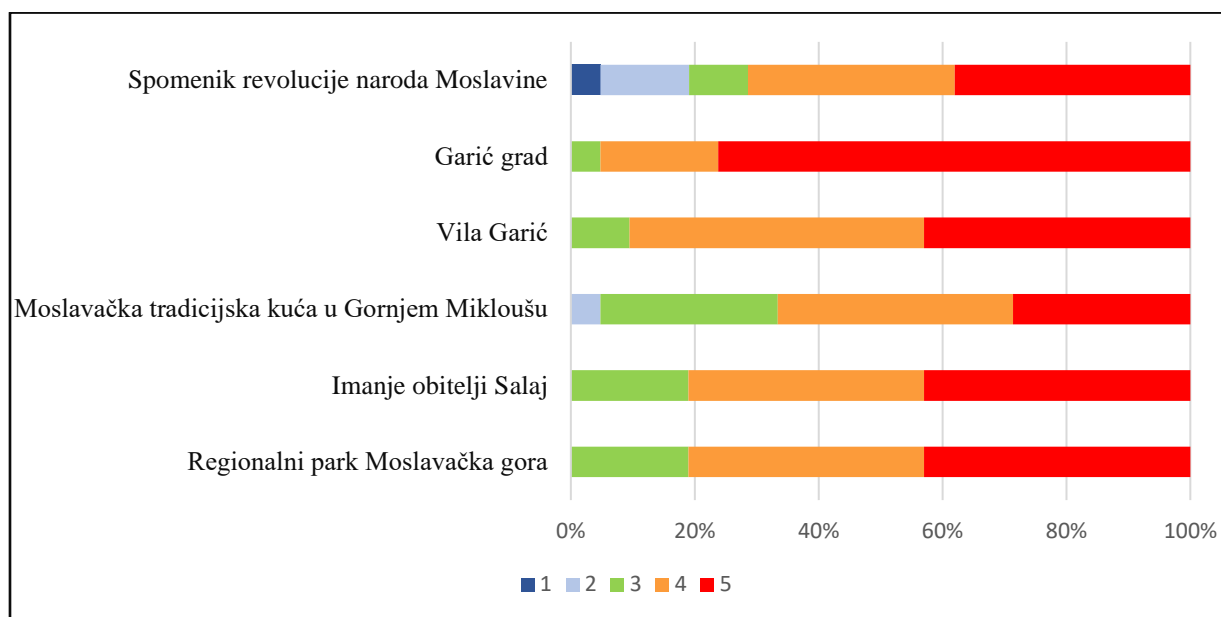
Deseto je pitanje bilo otvorenog tipa u kojem se tražilo da ispitanici prema svojem mišljenju izaberu najznačajniju atrakciju u turističkoj ponudi Podgarića. U tablici 12 navedeni su rezultati. Ispitanici smatraju kako najveću atraktivnost ima srednjovjekovna utvrda Garić Grad (62 %). Od ostalih navedeni su „jezero“, „priroda“, i „šume“. Odgovor „baština nije moguće svrstati niti u jednu kategoriju jer se ne zna radi li se o prirodnoj, kulturnoj ili obje baštine.

Tab. 12. Najznačajnije atrakcije u turističkoj ponudi Moslavačke gore

atrakcija	broj navoda	napomene
Garić grad	13	Posjet starom gradu Gariću, kula Garić, Garić
Spomenik	2	
Vila Garić	2	motel

Izvor: anketni upitnik, izradila autorica

Na slijedeća dva pitanja ispitanici su svoje odgovore klasificirali pomoću Likertove skale. U pitanju broj 11 ponuđeno je šest lokaliteta šireg područja Podgarića, koje su ispitanici morali ocijeniti koliko ih smatraju turistički atraktivnima. Najviše negativnih ocjena dano je Spomeniku, iako je više od 70 % odgovora pozitivno. Vila Garić ocjenjena je najpozitivnije, s više od 70 % odgovora ocjene 5, što se slaže prethodnim pitanjem o najznačajnijoj atrakciji Podgarića. Ostale su atrakcije podjednako ocjenjene (sl. 24).

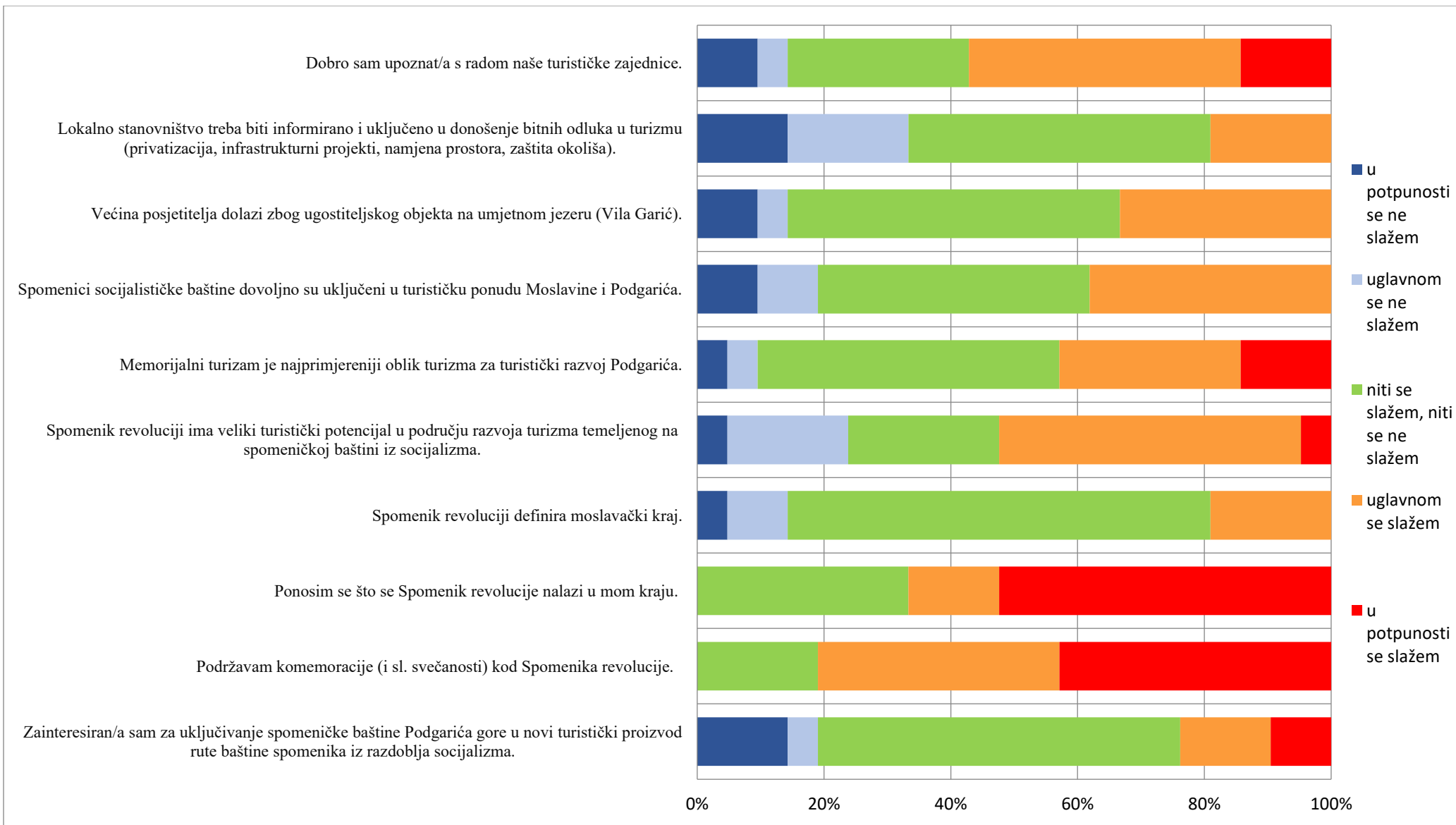

Sl. 24. Ocjena turističkih atraktivnosti odabranih lokaliteta na Moslavačkoj gori

Izvor: anketni upitnik, izradila autorica

U pitanju broj 12 ispitanicima je postavljeno deset tvrdnji te su trebali izraziti stupanj slaganja s njima, a prikazano je na slici 25. Ispitanici smatraju da su uglavnom upoznati s radom turističke zajednice, dok im nije toliko važno o informiranosti i uključenosti u odlukama turizma. Jedan razloga zasigurno je izoliranost Podgarića i Turistička zajednica koja radi s općinom kojom niti ne graniči. Ispitanici su suzdržani kod slaganja s tvrdnjama da većina posjetitelja dolazi zbog Vile Garić i da su spomenici uključeni u turističku ponudu. Podjednaki su odgovori i kod tvrdnje da je memorijalni turizam najprimjereniji oblik za turistički razvoj Podgarića. S druge strane, nešto više od 50 % ispitanika složilo se s tvrdnjom da spomenik ima turistički potencijal u razvoju turizma socijalističke baštine, ali kada se radi o uključivanju rute socijalističke baštine, odgovorili su neutralno. Više od 70 % ispitanika nije se izjasnilo o tvrdnji da spomenik definira moslavački kraj, čiji se razlozi možda mogu pronaći u negativnoj konotaciji socijalizma. Čak 81 % ispitanika podržava komemoracije i

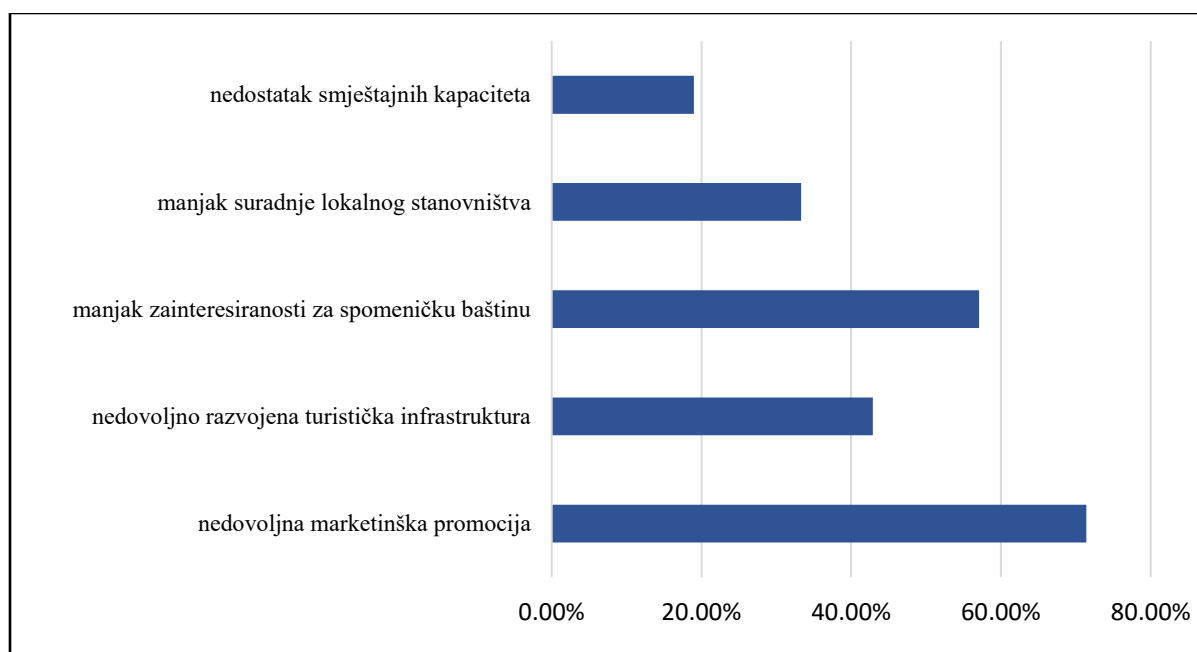
slične svečanosti kod spomenika, što otvara mogućnost za razna događanja, poput sljedećeg pitanja. U 13. pitanju tražila se ocjena vizualne umjetničke instalacije mađarskih umjetnika (sl. 11). Samo 4,8 % odgovorilo ih je ocjenom 1, dok su ocjene 4 (19 %) i 5 (47,6 %) bile većinski zastupljene, što govori da bi takvih događanja i umjetničkog korištenja spomenika trebalo biti više. Njih 71,4 % smatra da bi sličnih projekata trebalo biti u budućnosti, suzdržano je 23,8 %, a samo 4,8 % je protiv.

Sl. 25. Stupanj slaganja ispitanika s ponuđenim tvrdnjama

Izvor: anketni upitnik, izradila autorica

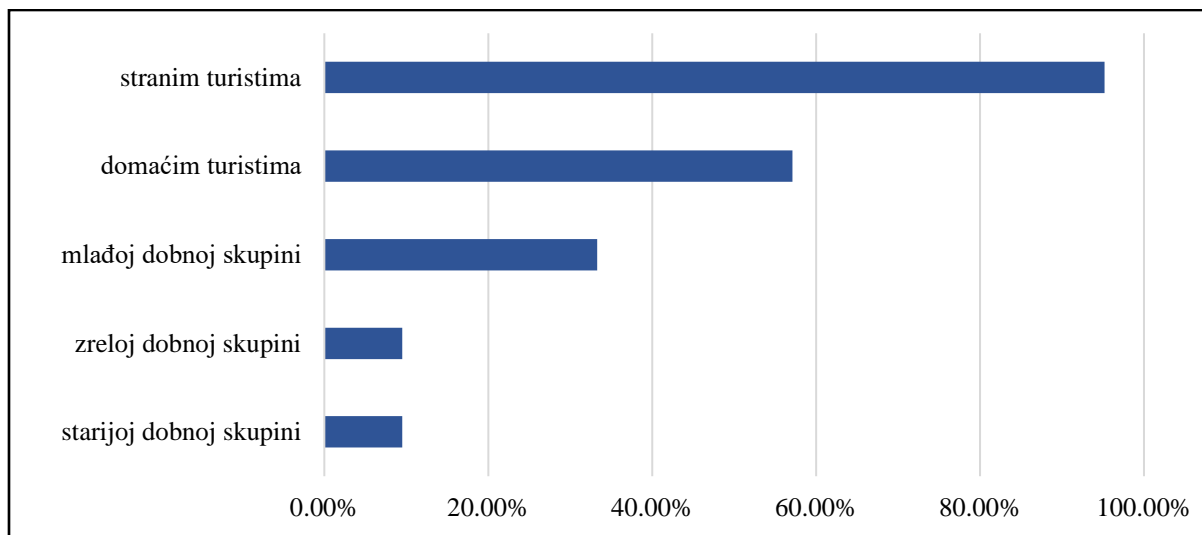
Kroz pitanje 15 željelo se saznati koje najveće prepreke stanovnici Podgarića smatraju u razvoju turizma spomeničke baštine iz razdoblja socijalizma. Ispitanici su imali mogućnost označavanja više odgovora ili su pod ostalo mogli napisati neki drugi razlog. Kao najveću prepreku u razvoju oblika turizma 71,4 % ispitanika smatra „nedovoljnu marketinšku promociju“, a zatim „manjak zainteresiranosti za spomeničku baštinu“ s 57,1 % odgovora (sl. 26). U povećoj su mjeri zastupljeni odgovori „nedovoljno razvijena turistička infrastruktura“ (42,9 %) i „manjak suradnje lokalnog stanovništva“ (33,3 %). Kao najmanja prepreka smatra se „nedostatak smještajnih kapaciteta“ s 19 %.

Sl. 26: Prepreke u razvoju turizma spomeničke baštine

Izvor: anketni upitnik, izradila autorica

Posljednje se pitanje ankete odnosilo kojem bi tipu posjetitelja turistički sadržaj trebao biti namijenjen. Struktura odgovora je sljedeća: 95,2 % ispitanika smatra kako bi turistički sadržaj trebao biti namijenjen stranim turistima, a tek 57,1 % domaćim (sl. 27). Smatraju da bi ti posjetitelji trebali biti mlađe dobne skupine. S obzirom na nižu razinu obrazovanja lokalnog stanovništva, trebalo bi biti paziti kako prezentirati lokaciju stranim turistima, ali i istražiti razinu znanja stranim jezicima zaposlenih u turizmu i pripadajućim zanimanjima.

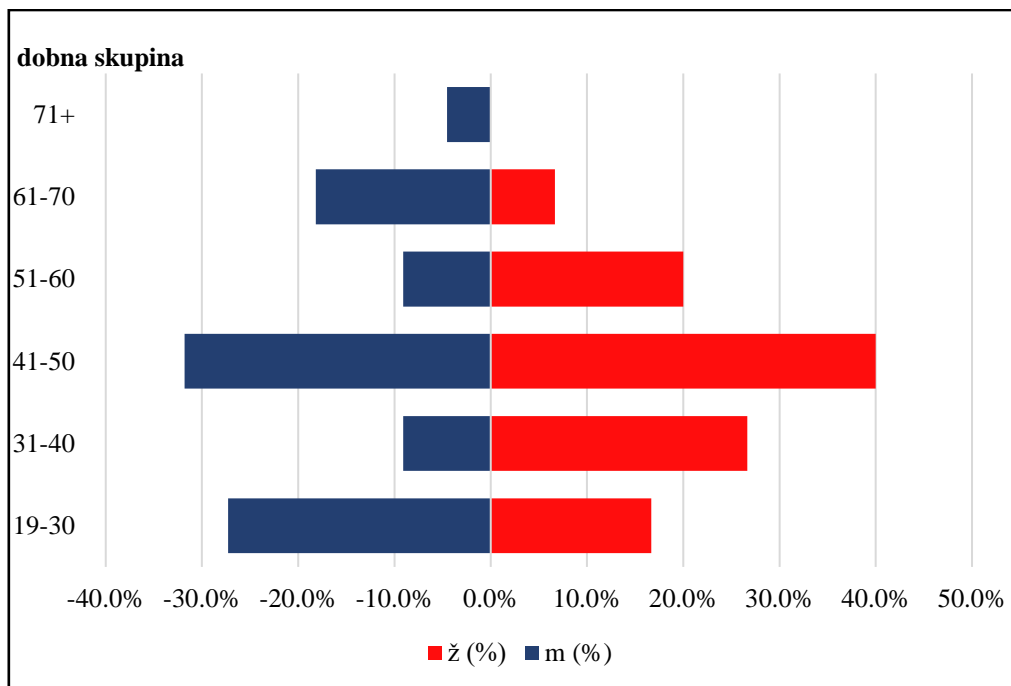
Sl. 27: Skupine turista kojima bi turistički sadržaj trebalo prilagoditi

Izvor: anketni upitnik, izradila autorica

6.2. Rezultati anketnog istraživanja u Vojniću

Istraživanje je provedeno putem *online* ankete koja je bila aktivna od 16. srpnja do 16. kolovoza 2020., i terenskim anketiranjem u naselju Vojnić provedeno 26. srpnja 2020. godine. Ciljana je skupina kod uzorkovanja bila lokalno stanovništvo. Anketa se sastojala od 14 pitanja, od kojih su ponuđena dva pitanja otvorenog tipa i 12 zatvorenog tipa. Anketni upitnik ispunilo je 57 ispitanika od kojih se dva smatraju nevažecima. U nastavku su prikazani rezultati.

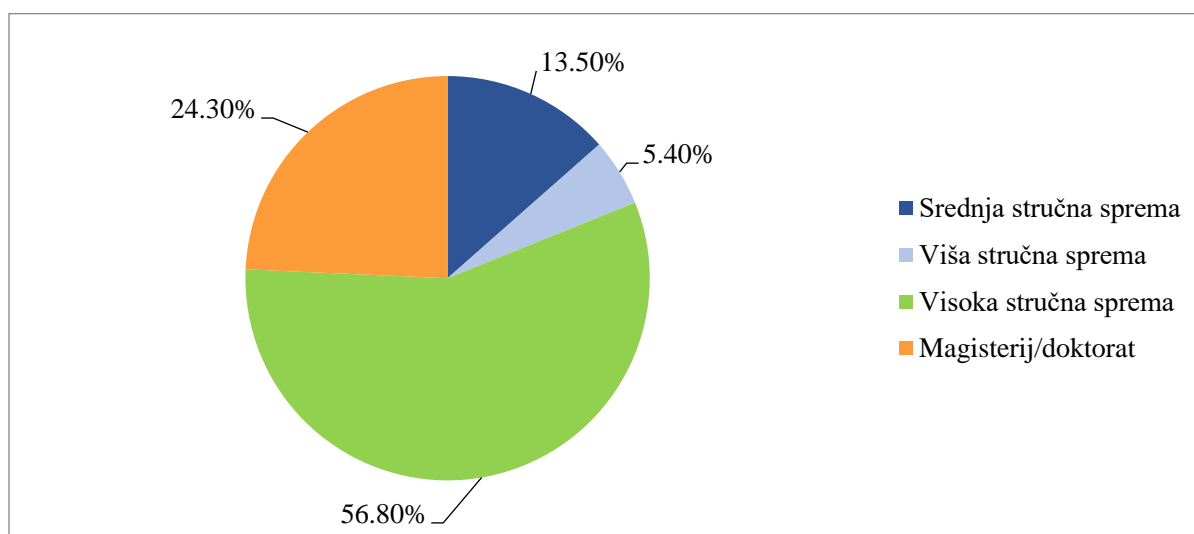
Sociodemografska struktura ispitanika ispitana je kroz prva četiri pitanja: dob, spol, stručna sprema i zanimanje. Dob ispitanika podijeljena je u grupe radi praktičnosti analize. S obzirom da je u skupini do 21. godine samo jedna osoba (19), ona je pripojena sljedećoj dobnoj skupini 21-30. Na dobno-spolnoj piramidi tako je označena skupina 19-30. U skupini 19-30 je 20 % ispitanika, 31-40 je 18,2 %, 51-60 je 14,5 %, a najbrojnija je skupina 41-50 s 34,6 %. Najmanje je ispitanika u skupinama starije životne dobi, 61 i više godina ispunilo je sedam osoba. Struktura ispitanika po spolu prikazuje da je 60 % žena ispunilo anketu, od 40 % muškaraca (sl. 28). Prosječna je dob ispitanika 45,43 godine, što odgovara prosječnoj starosti stanovništva Općine Vojnić.

Sl. 28. Dobno-spolna struktura ispitanika

Izvor: Anketni upitnik, izradila autorica

Struktura ispitanika prema završenoj stručnoj spremi pokazuje da najviše ispitanika ima završenu srednju stručnu spremnu (26,4 %). Slijede ispitanici sa završenom visokom (20 %) i višom stručnom spremom (16,4 %) te je 10,9 % ispitanika ima završeni magisterij ili doktorat znanosti. Sa završenom nižom stručnom spremom anketi je pristupilo 3,5 % ispitanika (sl. 29). Zaposleno je 72,7 % ispitanika, nezaposleno je 12,7 %, umirovljenika je 5 %, dok 5,5 % ispitanika čine studenti.

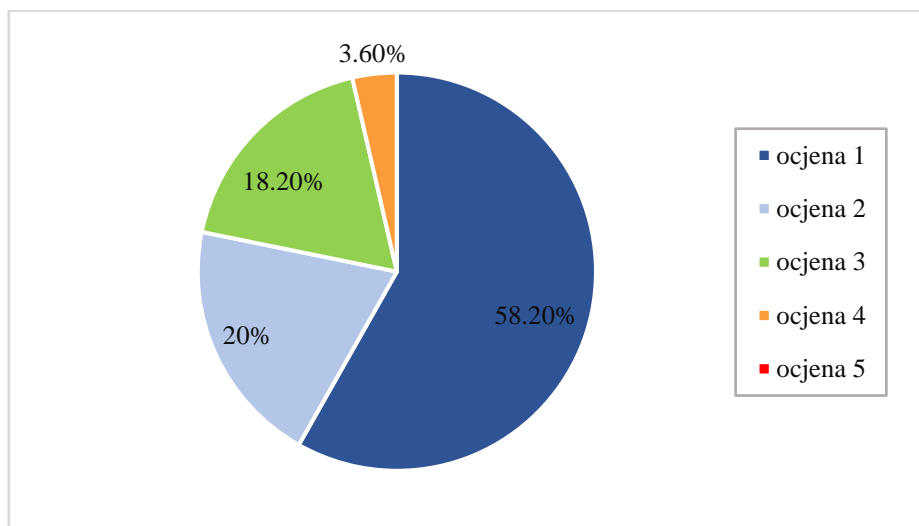

Sl. 29. Struktura ispitanika prema stupnju obrazovanja

Izvor: Anketni upitnik, izradila autorica

Sljedeća se pitanja odnose na stavove ispitanika prema turističkoj valorizaciji *Spomenika ustanku naroda Korduna i Banije*. Peto je pitanje, odnosno prvo u drugom dijelu ankete, ocjena razvoja turizma na Petrovoj gori. Gotovo 50 % ispitanika ocijenilo je razvoj turizma negativno (14,5 % odgovorilo je „potpuno nezadovoljavajuće“ i 34,5 % „nezadovoljavajuće“). Njih 20 % odgovorilo je „niti zadovoljavajuće niti nezadovoljavajuće“, dok je pozitivnih odgovora tek trećina („zadovoljavajuće“ 27,3 % i „u potpunosti zadovoljavajuće“ 3,6 %).

Glavni cilj anketiranja lokalnog stanovništva bilo je saznati njihov stav prema razvoju turizma temeljenog na spomeničkoj baštini iz razdoblja socijalizma. Tako je i postavljeno šesto pitanje, na koje su ispitanici odgovorili „pozitivno“ 63,6 %. Odgovora „negativno“ bilo je 9,1 %, dok „neutralno“ 27,3 %. Sedmo pitanje bilo je saznati jesu li svi ispitanici posjetili Spomenik, a odgovori su bili da ga je posjetilo 94,5 %, dok 5,5 % nije. Neki od mogućih uzroka takvim odgovorima su da taj manji dio ispitanika odbija posjetiti Spomenik zbog političkih razloga, dok je drugi da ga mlađe generacije ne posjećuju u sklopu školskih izleta i nastave. S obzirom na stanje u kojem se Spomenik danas nalazi, postavljeno je pitanje da se izgled i stanje Spomenika ocijeni brojem od 1 do 5 (pri čemu je 1 najniža, a 5 najviša ocjena) (sl. 30). Niti jedan ispitanik nije ocijenio Spomenik najvišom ocjenom, tek ih je 3,6 % dalo 2, a 18,2 % 3, kao neutralniji odgovor. Čak 58,2 % ispitanika dalo je ocjenu 1, a 20 % ocjenu 2. Ovakvi odgovori govore kako je zapravo i samo lokalno stanovništvo nezadovoljno njegovim izgledom, a nastavi li se njegovo propadanje, bit će samo ruševina na vrhu Petrove gore i neće imati nikakvu funkciju.

Sl. 30. Ocjena izgleda i stanja Spomenika ustanku naroda Korduna i Banije

Izvor: anketni upitnik, izradila autorica

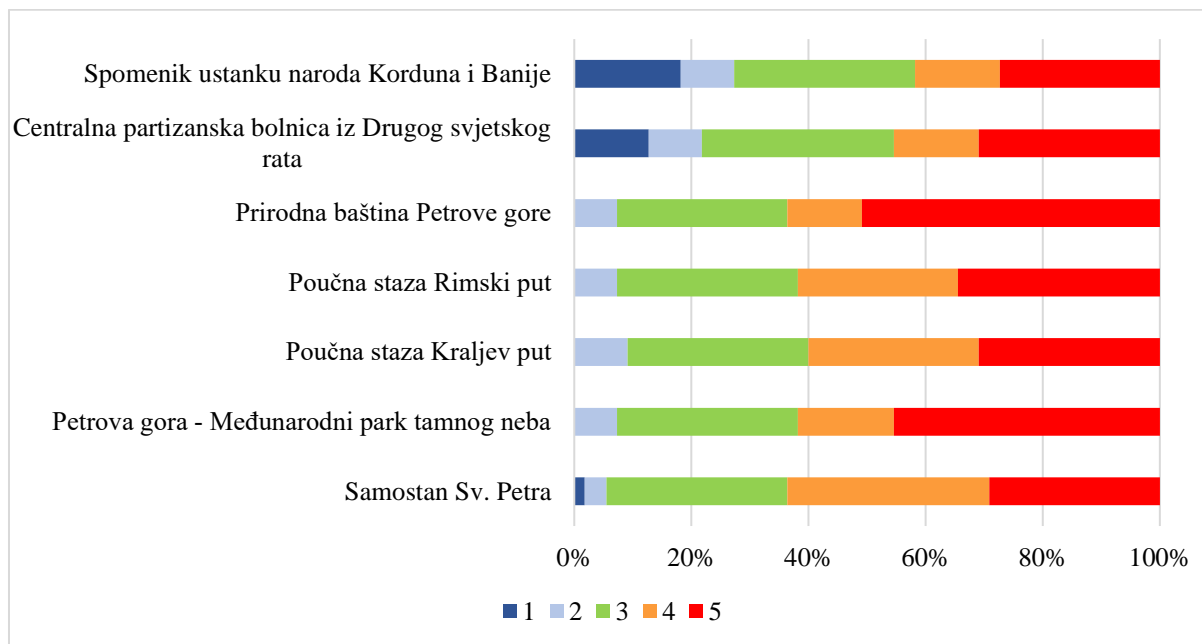
Pitanje „Kuju biste atrakciju izdvojili kao najznačajniju u turističkoj ponudi Petrove gore?“ bilo je otvorenog tipa te su dobiveni odgovori grupirani i generalizirani. Iako je navedeno isključivo jedna atrakcija, nekoliko je ispitanika odgovorilo s više atrakcija. Ti su odgovori uvaženi, ali su analizirane atrakcije koje su prve odgovorene (bez obzira na njihovu raznovrsnost i brojnost). Čak devetero ispitanika ostavilo je ovo pitanje neodgovoreno. U tablici 13 navedene su atrakcije koje stanovništvo općine Vojnić smatra najvažnijima u turističkoj ponudi destinacije. Atrakcija „Lovački dom Muljava“ podrazumijevao je odgovore vezane uz naziv, ali i samo riječ „restoran“ jer je to jedini ugostiteljski objekt na Petrovoj gori (u blizini Spomenika). Odgovori „arhitektura“ i „Petrovac“ mogu se pribrojati odgovoru „Spomenika“, jer se najvjerojatnije misli na Spomenik, ali zbog nesigurnosti je odvojeno.

Tab. 13. Najznačajnije atrakcije u turističkoj ponudi Petrove gore

atrakcija	broj navoda	napomene
Spomenik ustanku naroda Korduna i Banije	16	Navodi se i kao Spomenik Vojina Bakića, pogled sa spomenika, sam spomenik i pogled s njega, Spomenik ustanku, spomenik na Petrovoj gori.
Centralna partizanska bolnica	6	Navodi se i kao C.P. Bolnica, Spomen bolnica, Partizanska bolnica
Pavlinski samostan	3	Navodi se i kao Samostan sv. Petra, Pavlinski samostan na Petrovoj gori i ostaci
Tamno nebo	2	Navodi se i kao „samu goru kao mjesto bez svjetlosnog oštećenja“
Pješačke i biciklističke staze u prirodi	1	
Arhitektura	1	
Petrovac	1	
Lovački dom Muljava	7	Navodi se i kao restoran, LD Muljava, Muljava
Lovni turizam	1	
kamp	1	
Rimski putevi	1	
Priroda	3	

Izvor: anketni upitnik, izradila autorica

Na slijedeća dva pitanja ispitanici su svoje odgovore klasificirali pomoću Likertove skale. U pitanju broj 10 ponuđeno je sedam lokaliteta koji se nalaze na području Petrove gore, koje su ispitanici morali ocijeniti koliko ih smatraju turistički atraktivnima (sl. 31). Najviše negativnih ocjena dano je Spomeniku ustanka, iako je ima i dosta ocjena 5. Prirodna baštine Petrove gore ima najveću turističku atraktivnost, kao i Međunarodni park tamnog neba. Ostale atrakcije podjednako sudjeluju u turističkoj atraktivnosti Petrove gore jer zajedno zapravo čine jednu cjelinu.

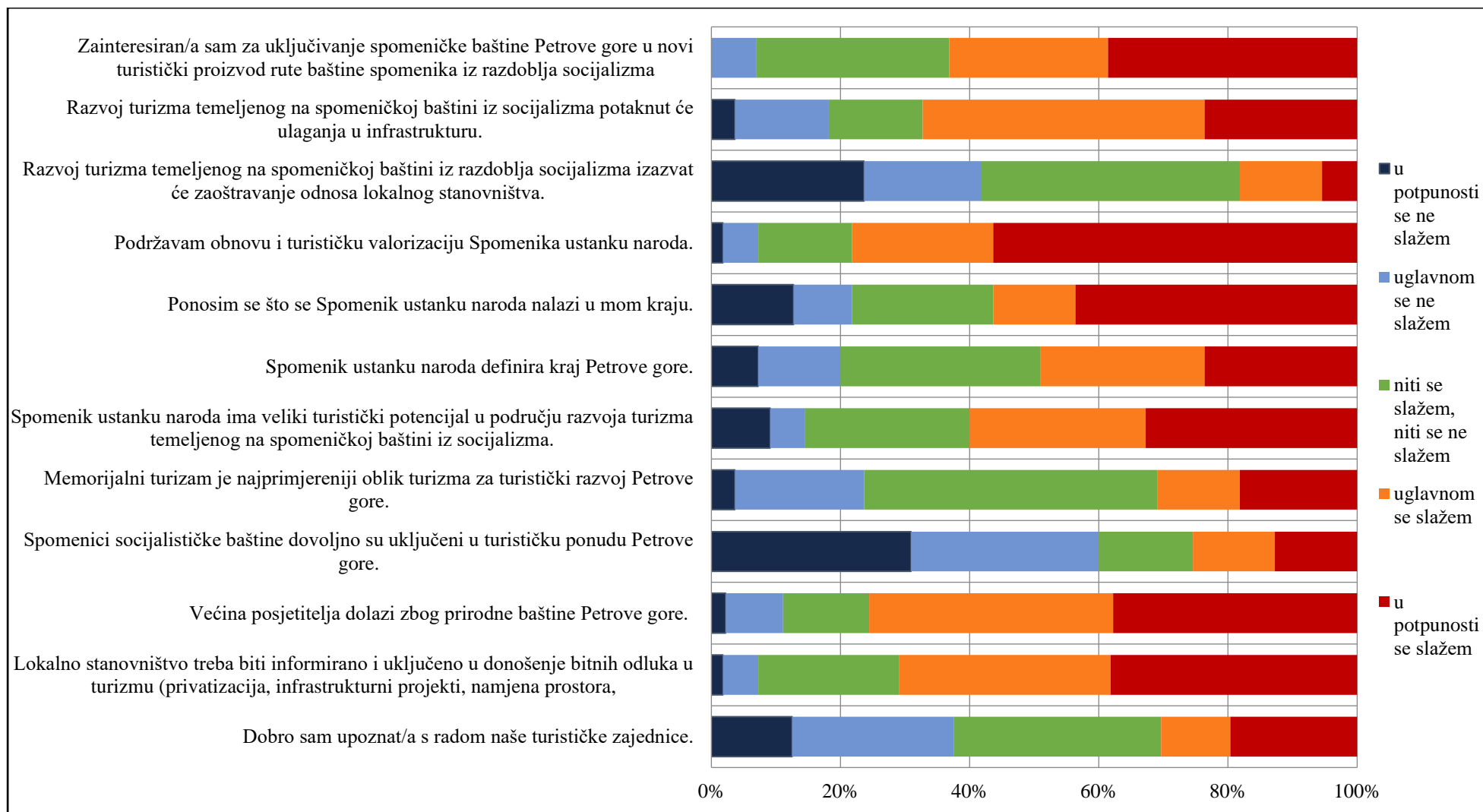

Sl. 31. Ocjena turističkih atraktivnosti odabranih lokaliteta na Petrovoj gori

Izvor: anketni upitnik, izradila autorica

Pitanje 11 tražilo je da ispitanici navedu stupanj slaganja sa zadanim tvrdnjama, koje je prikazano na slici 32. Za uključivanje spomeničke baštine Petrove gore u novi turistički proizvod puta baštine mali je broj ispitanika koji se ne slažu s tom tvrdnjom, dok se više od 60 % njih slaže. Podjednako je broj slaganja sa sljedećom tvrdnjom oko toga da će ulaganju u infrastrukturu spomeničke baštine potaknuti turizam socijalističke spomeničke baštine. S druge strane 50 % ispitanika suzdržano je kod razvoja memorijalnog turizma. Nešto više od 20 % ispitanika u potpunosti ne se slaže s tvrdnjom da će razvoj turizma socijalističke spomeničke baštine izazvat zaoštavanje odnosa lokalnog stanovništva, dok je 40 % stanovništva ostalo suzdržano. Više od 80 % podržava obnovu i turističku valorizaciju Spomenika. Podjednako je odgovoreno na tvrdnju „Spomen ustanku naroda definira kraj

Petrove gore“. Na tvrdnju o turističkom potencijalu u području razvoja turizma spomeničke baštine 60 % ispitanika se slaže s tim. Veliki broj ispitanika smatra da spomenici socijalističke baštine nisu dovoljno uključeni u turističku ponudu Petrove gore, što se slaže sa stanjem i izgledom spomenika. Kao najveći potencijal Petrove gore smatra se prirodna baština zbog koje i dolazi najviše posjetitelja. Ispitanici tvrde kako nisu upoznati s radom turističke zajednice, a važno im je da budu uključeni u donošenju bitnih odluka u turizmu (70 % pozitivnih odgovora).

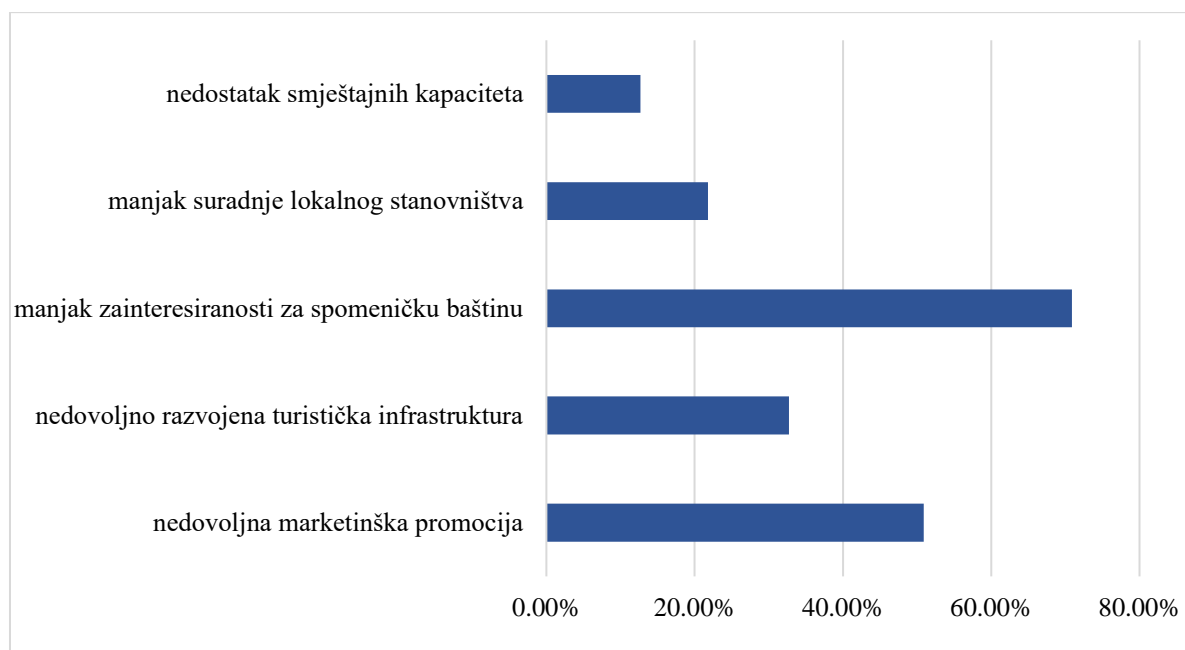

Sl. 32. Stupanj slaganja ispitanika s ponuđenim tvrdnjama

Izvor: anketni upitnik, izradila autorica

Kako je cilj istraživanja rada bio ispitati stavove lokalnog stanovništva o valorizaciji spomenika socijalističke baštine, postavljeno je pitanje „Smatrate li da bi obnova Spomenika ustanku naroda značajno doprinijela turističkom i kulturnom razvoju područja i upotpunila ponudu Petrove gore?“. Odgovor na to je pozitivan jer 78,2 % ispitanika smatra da bi sama obnova spomenika pridonijela turističkom razvoju. Samo je 1,8 % protiv, a njih 20 % „niti podržava niti ne podržava“.

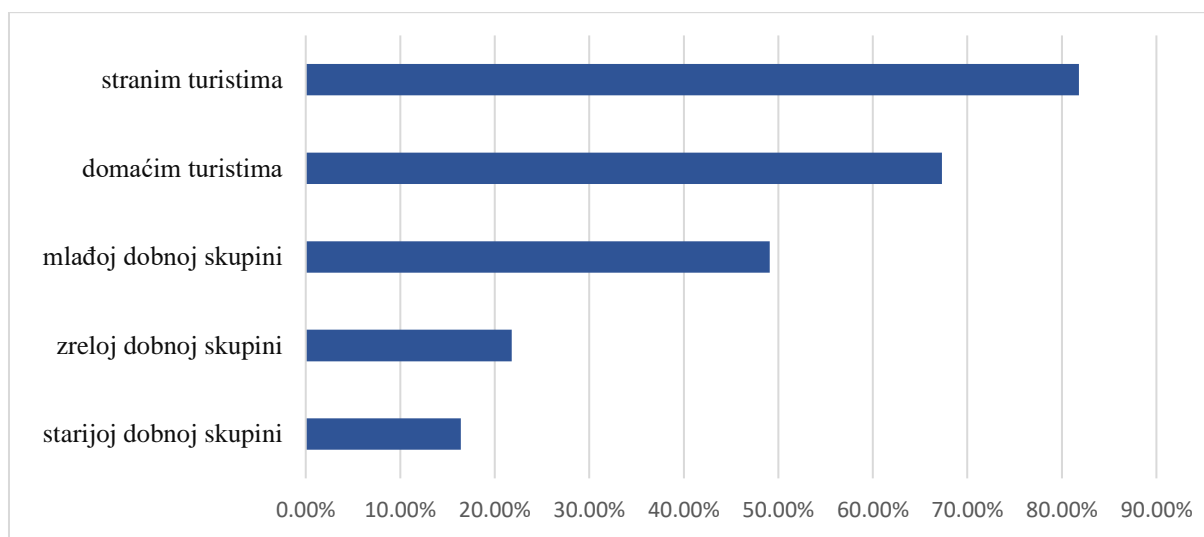
U pitanju broj 13 željelo se saznati koje najveće prepreke stanovnici Vojnića smatraju u razvoju turizma spomeničke baštine iz razdoblja socijalizma. Ispitanici su imali mogućnost označavanja više odgovora ili su pod ostalo mogli napisati neki drugi razlog. Kao najveću prepreku u razvoju oblika turizma 70,9 % ispitanika smatra „manjak zainteresiranosti za spomeničku baštinu“, a zatim „nedovoljna marketinška promocija“ s 50,9 % odgovora (sl. 33). U manjoj su mjeri „nedovoljno razvijena turistička infrastruktura“ (32,7 %) i „manjak suradnje lokalnog stanovništva“ (21,8 %). Kao najmanja prepreka smatra se „nedostatak smještajnih kapaciteta“ s 12,7 %. Pod opciju „ostalo“ upisani su sljedeći odgovori: „politika“, „nezainteresiranost lokalnih vlasti“ i „nalazi se između 3 općine, treba riješiti pravne odnose pa da netko može napisati kvalitetan projekt i tražiti novac iz EU fondova“. Ovakvi odgovori pokazuju da lokalne vlasti utječu na razvoj turizma, kako bi se trebali zainteresirati za korištenje spomeničke baštine te iskoristi ga za razvoj destinacije.

Sl. 33. Prepreke u razvoju turizma spomeničke baštine

Izvor: anketni upitnik, izradila autorica

Posljednje pitanje u anketnom upitniku odnosilo se kome bi turistički sadržaj trebao biti prilagođen. Kao i u prethodnom pitanju, ispitanici su imali mogućnost označavanja više odgovora. Struktura odgovora, prikazana na slici 34, govori kako je stav stanovništva Vojnića da bi takav turistički sadržaj temeljen na spomeničkog baštini trebalo prilagođavati ponajprije stranim turistima (81,8 %), ali i domaćim turistima (67,3 %). Gotovo da niti nema razlike dokle god se turisti dovode u destinaciju. Ovaj podatak je važan jer to znači da bi poučne table i brošure trebale biti napisane na nekoliko stranih jezika. Što se tiče dobne strukture posjetitelja, uglavnom se smatra da bi bilo namijenjeno mlađoj dobnoj skupini (49,1 %), a manje zreloj i starijoj, zbog toga što se želi upoznati mlade s tim razdobljem.

Sl. 34. Skupine turista kojima bi turistički sadržaj trebalo prilagoditi

Izvor: anketni upitnik, izradila autorica

6.3. Intervju

Intervju je proveden s gospođom Martinom Barešić, kustosicom u Javnoj ustanovi Spomen-područje Jasenovac. Svrha intervjuja bila je doznati stavove Javne ustanove o turističkoj valorizaciji spomeničke baštine kao jedinoj instituciji među spomeničkom baštinom koja se bavi očuvanjem i zaštitom spomenika socijalističkog razdoblja. Prvi dio pitanja odnosio se na strukturu i motivaciju posjetitelja koji dolaze, jer je to područje ratnih stradanja. *Velik broj naših posjetitelja dolazi odati spomen žrtvama koncentracijskog logora Jasenovac, a neki od tih posjetitelja su ujedno i potomci žrtava. naši posjetitelji dolaze s*

ciljem učenja o stradanju u Drugom svjetskom ratu i već su obišli lokacije poznate po masovnom stradanju, kao npr. Auschwitz, Dachau itd. To ulazi u domenu nove vrste turizma koji se još naziva memorijalni ili „mračni“ turizam čija su obilježja upravo edukacija i razvijanje empatije.

Sljedeće pitanje vezano je uz valorizaciju Cvijeta Bogdana Bogdanovića u sklopu JU Jasenovca. Spomenik Cvijet sastavni je dio Spomen područja Jasenovac i *bitna odrednica memorijalne spomeničke baštine. Spomenik i Memorijalni muzej funkcioniraju kao jedinstvena cjelina i međusobno se nadopunjuju, jer Cvijet se nalazi na samom lokalitetu bivšeg logora, a muzej pruža informacije o stradanju i individualnim žrtvama. Što se tiče turističke valorizacije, u zadnjih nekoliko godina primjećujemo tendenciju organiziranja turističkih tura na spomeničke lokalitete, a jedna američka turistička agencija (...) u svoj itinerar uvrstila je i jasenovački Cvijet. Zanimljivo je primijetiti i ulazak riječi 'spomenik' u engleski jezik, a koja obilježava upravo rješenja jugoslavenske spomeničke arhitekture. Osim toga, Spomen područje Jasenovac surađuje i s Parkom prirode Lonjsko polje koji svoje posjetitelje usmjerava ovamo.*

Što se tiče strukture posjetitelja, *radi se većinom o individualnim posjetima domaćih i stranih posjetitelja.* U ljetnim je mjesecima više individualnih posjeta i to su većinom turisti, dok se u proljeće, tijekom školske odnosno akademske godine bilježi *dolazak organiziranih školskih grupa, i domaćih i stranih.* Uz školske i studentske grupe, najčešće su organizirane *udruge umirovljenika, sindikalne organizacije, Savezi antifašističkih boraca, nevladine udruge, aktivisti, arhitekti.* Najviše stranih posjetitelja dolazi iz Italije, Slovenije, Srbije, Bosne i Hercegovine i SAD-a.

Postavljeno je pitanje zanima li posjetitelje način očuvanja Jasenovca u vrijeme Jugoslavije, odnosno kako se pristupalo memorijalizaciji koncentracijskog logora. S obzirom na nedostatak fizičkih ostataka logorskih objekata, upravo ga to čini bitno različitim od drugih mjesta stradanja i posebnim za posjeti te su *posjetitelji izrazito zainteresirani za taj dio povijesti. Takva situacija predstavlja određene teškoće u vizualizaciji samog prostora, a na rješavanju te situacije trenutno radimo u sklopu projekta 3D rekonstrukcije logorskog prostora.* Memorijalizacija koja je napravljena u vrijeme Jugoslavije (*obilježavanje stratišta, prikupljanje muzejske građe, skrb o svim lokalitetima bivšeg logora, hortikulturno uređenje*) temelj je današnjeg rada Spomen područja koji se u većem ili manjem obimu temelji na memorijalizaciji i programima posjeta. Nastavlja se kontinuitet započetog rada i važno je istaknuti.

Pitanje o glavnoj prepreci u razvoju turizma temeljenog na spomeničkoj baštini iz razdoblja socijalizma važno je kako bi se od osobe koja radi u ustanovi saznalo gdje su nedostaci i što predstavlja problem razvoju takvog turizma. *Glavnom preprekom smatram nedostatak interesa i volje da se socijalistička spomenička baština na adekvatan način očuva i prezentira javnosti. Spomenička baština iz razdoblja socijalizma na području Hrvatske uvelike je povezana s antifašističkom borbom, a unazad nekoliko godina svjedočimo antagoniziranju antifašističkog pokreta od strane suvremenih politika sjećanja. Antifašistički pokret se tako stavlja uz bok fašizmu uz obrazloženje da se radi o totalitarnim režimima, iako su njihove ideje i uopće kontekst postanka i razvoja dijametralno različiti. Dokaz zanemarivanju socijalističke spomeničke baštine je fizičko uništenje i zanemarivanje brojnih spomeničkih objekata od 90-ih do danas, čime je onemogućen njihov turistički, edukativni i prostorno-urbanistički potencijal.*

Stav gospođe Barešić u vezi razvoja turizma temeljenog na spomeničkoj baštini iz razdoblja socijalizma može se ocijeniti pozitivnim. *Svakako pozdravljam inicijative koje za svoj cilj imaju očuvanje spomeničke baštine iz razdoblja socijalizma i iskorištavanje njihovog turističkog potencijala. Bogato antifašističko naslijeđe trebalo bi se na adekvatan način prezentirati i turistički plasirati. Ono što treba naglasiti jest da je za razvoj turizma prije svega bitna uloga lokalne, županijske i državne vlasti koja će davati smjernice za razvoj i kroz njihove institucije projekti bi mogli dobiti na vidljivosti što bi utjecalo i na turističku iskorištenost spomeničke baštine. Primjer uključenosti lokalne zajednice u projekt je međunarodni projekt koji se trenutno provodi pod imenom „Baština odozdo | Drežnica: Tragovi i sjećanja 1941.–1945.“. Drežnica je bila jedno od žarišta Narodnooslobodilačkog pokreta u Hrvatskoj i kao takvo obiluje materijalnim ostacima infrastrukturnih objekata. Cilj je postaviti to relativno nepoznato naselje na turističku kartu Hrvatske koristeći antifašističku baštinu.*

Stav Javne ustanove Spomen područja Jasenovac je da su otvoreni za suradnju sa srodnim institucijama i inicijativama te podržavaju i potencijal spomeničke rute. Zbog toga što u Hrvatskoj postoje lokacije sličnih spomenika kao što je Cvijet, smatraju da *bi se sustavnim istraživanjem i obnovom mogle turistički predstaviti široj javnosti. Objedinjavanje takvih spomenika u rutu spomeničke baštine na pozitivan način reafirmiralo naslijeđe antifašizma i antifašističke tradicije.*

7. RASPRAVA

Za razliku od država Srednje i Istočne Europe, Hrvatska je autentična po pitanju socijalističke baštine te se treba razvijati kreativnost u razvoju proizvoda, komunicirati s tržištem, destinacijski se pozicionirati te raditi proizvode „doživljene“ autentičnosti. Strategija razvoja turizma Hrvatske (2013) prognozira daljnji rast kulturnog turizma uslijed trenda diverzifikacije potražnje i rasta manjih, specijaliziranih usluga. Razvoj kontinentalnog turizma moguć je uz kapitalne investicije u atrakcije i resursnu osnovu i pri tome u većoj mjeri koristiti sredstva EU fondova. Jedna od mjera u Strategiji razvoja turizma Hrvatske je „podizanje konkurentnosti postojećih kulturno-turističkih atrakcija te valorizacija i uključivanje novih kulturnih resursa u turističku ponudu destinacije“ (Strategija razvoja turizma Republike Hrvatske do 2020. godine, 2013). Time bi se trebalo voditi kod razvoja turizma spomeničke baštine iz razdoblja socijalizma.

Spomenici i spomen-područja iz razdoblja socijalizma u Hrvatskoj većinom se nalaze u zonama gustih šuma. Razlog tomu je ratna strategija gdje su šumska područja zbog svoje izoliranosti omogućavala skrivanje i izvršavanje svih ratnih aktivnosti (teška pristupačnost, prostora izolacija). Šumska područja zbog svoje očuvanosti imaju i ekonomsku vrijednost, primjerice lov i sječa stabala. Eksploatacija šuma u užoj zaštitnoj zoni trebala bi biti u skladu s prostornim uređenjem te bi se trebala isključiti samo u blizini memorijalnih lokaliteta (Wenzler, 1975). Spomenici odabrani u case studyjima nalaze se u zaštićenim prirodnim područjima, iako sami spomenici nisu zaštićeni. Upravo zato bi se i trebali očuvati i dodatno valorizirati, pa čak i kao nadopuna turizmu zaštićenih područja. imaju određeni stupanj zaštite prirode park prirode, regionalni park i zaštićeni krajobraz).

Iz intervjua se doznalo da zbog toga što je spomenik *Cvijet* institucionaliziran i radi se na njegovoj zaštiti i očuvanju područja, ima turističku vrijednost. Turistima je takvo područje jednostavnije za posjet zbog popratne turističke infrastrukture, posjetiteljskog centra i memorijalnog muzeja. Iako ostali spomenici imaju jednaku umjetničku vrijednost kao i prirodno područje u kojem se nalaze, ipak vlasti i politika prema socijalističkom razdoblju predstavljaju problem prilikom njihove valorizacije.

Anketnim ispitivanjem lokalnog stanovništva Podgarića i Vojnića došlo se do sličnog zaključka. Stanovništvo vidi potencijal spomenika i mogućnost razvoja turizma spomeničke baštine iz razdoblja socijalizma zajedno s ostalim oblicima turizma koji se razvijaju u destinaciju. Bez kvalitetnog konsenzusa s lokalnim vlastima, a onda i na višim instancama, spomenici će ostati nezaštićeni i kasnije neće moći doći do kvalitetne obnove. Ulaskom

Hrvatske u Europsku Uniju otvorilo se šire tržište za posjet spomenika, ali i korištenje fondova. Financiranjem obnove i ulaganja u spomenike iz fondova, olakšalo bi i ubrzalo njihovo korištenje.

Jačom turističkom potražnjom i kvalitetnom turističkom ponudom, otvaraju se nova radna mjesta, koja mogu biti u turizmu, ali i u popratnim turističkim djelatnostima poput ugostiteljstva, smještaja, zaštite okoliša i održavanja spomen-područja i spomenika. U sve tri studije razvoj turizma spomeničke baštine utjecao bi na porast zaposlenih i ostanak mladog i obrazovanog stanovništva u ruralnim prostorima. Područja bi se tako revitalizirala. Prvenstveno se može početi raditi na marketingu, jer je on jako slab. Gotovo da se ne mogu pronaći informacije o spomeniku, osim ako ne postoji ciljano istraživanje za njim. Svrha spomenika bila bi promocija svijesti o vrijednosti, zaštiti i kvalitetnom korištenju baštine. Popratni sadržaji mogu biti proslave, programi obilaska s okolnim područjem, organizacija znanstvenih skupova, ljetne škole i sl. Važno je naglasiti da dosta mjesta imaju neriješena imovinsko-pravna pitanje, čest je nedostatak interesa lokalne zajednice, pa mjesta propadaju.

7.1. SWOT analiza

Na temelju provedenih istraživanja izrađene su SWOT analize za studije slučaja Podgarić (tab. 15), Vojnić (tab. 16) i Jasenovca (tab. 17) te analiza oblika turizma temeljenog na spomeničkoj baštini iz razdoblja socijalizma (tab. 14). Svako područje razlikuje se prema prometnogeografskom i turističkogeografskom položaju te stanju spomenika.

Tab. 14. SWOT analiza oblika turizma temeljenog na spomeničkoj baštini iz razdoblja socijalizma u Hrvatskoj

PREDNOSTI	SLABOSTI
<ul style="list-style-type: none"> -blizina emitivnih tržišta i članstvo u EU -zaštićena prirodna baština u područjima odabrane spomeničke baština -povoljna klima -mogućnost posjeta tijekom cijele godine -atraktivnost spomeničke baštine -trend porasta potražnje za selektivnim oblicima turizma i raznovrsnom turističkom ponudom 	<ul style="list-style-type: none"> -slaba promocija atrakcija -nedostatak smještajnih kapaciteta za veće skupine -nedovoljna turistička valorizacija spomeničke baštine -nerazumijevanje potencijala turizma u područjima spomenika -nedostatak financijskih sredstava za obnovu, zaštitu i sprječavanje propadanja spomenika -vrlo mala zastupljenost u turističkim brošurama -neodržavanje objekata spomeničke baštine
MOGUĆNOSTI	OPASNOSTI
<ul style="list-style-type: none"> - produljenje sezone -porast kvalitete turističke ponude (ili nadopuna) -korištenje vanjskih izvora financiranja (EU fondova) -povezivanje spomeničke baštine u inovativni turistički proizvod u Hrvatskoj -povezivanje spomeničke baštine s turističkom ponudom i putovima baštine 	<ul style="list-style-type: none"> -ekonomska kriza -zagađenje okoliša -pojava novih zaraznih bolesti -globalne klimatske promjene

Izvor: izradila autorica

Tab. 15. SWOT analiza oblika turizma temeljenog na spomeničkoj baštini iz razdoblja socijalizma u općini Berek

PREDNOSTI	SLABOSTI
<ul style="list-style-type: none"> -potencijali za razvoj ruralnog, lovnog, izletničkog, seoskog i ekološkog turizma -vrijedna kulturna baština (povijesna i etnografska) -turistički atraktivan i ekološki očuvan prirodni krajobraz -kategorija zaštite prirode: regionalni park -atraktivan spomenik socijalističke baštine -spomenik je prepoznat u inozemstvu 	<ul style="list-style-type: none"> -loša prometna povezanost -depopulacija stanovništva -odlazak mladih obrazovanih ljudi -nedovoljna razvijenost usluga u ruralnom području -nedovoljna uključenost kulturno-povijesne baštine u turističku ponudu -nedovoljno korištenje EU fondova -nedovoljna iskorištenost svih turističkih potencijala općine -nedostatak smještajnih kapaciteta -slaba zainteresiranost poljoprivrednih domaćinstava za turizam -slaba prepoznatljivost područja kao destinacije -nepostojanje spomeničke baštine iz razdoblja socijalizma u ponudi TZ-a općine i Županije
MOGUĆNOSTI	OPASNOSTI
<ul style="list-style-type: none"> -provoditi mjere konzervacije, obnove, rekonstrukcije i revitalizacije kulturnih dobara, posebice spomenika -korištenje vanjskih izvora financiranja (EU fondova) -zaštita spomenika kao kulturne baštine -zaštita krajobrazne i kulturne vrijednosti -nova turistička atrakcija (spomenik) stvaranje zanimljivih turističkih atrakcija -poboljšati prometnu povezanost općine -unaprjeđenje prometne i turističke infrastrukture za spomeničku baštinu 	<ul style="list-style-type: none"> -slaba provedba mjera zaštite okoliša -neriješeni imovinsko-pravni odnosi -neefikasnost/sporost državne administracije -nepovoljna dobna struktura stanovništva -odljev stanovništva u urbane sredine

Izvor: izradila autorica

Tab. 16. SWOT analiza oblika turizma temeljenog na spomeničkoj baštini iz razdoblja socijalizma u općini Vojnić

PREDNOSTI	SLABOSTI
<ul style="list-style-type: none"> -značajni i dobro očuvani prirodni resursi -bogatstvo šumskih zajednica -veliki broj aktivnih udruga - povoljan prometno-geografski -veliki potencijal za razvoj ruralnog turizma -vrijedna kulturna baština -turistički atraktivan i ekološki očuvan prirodni krajobraz -prepoznatljivost spomenika u inozemstvu i korištenje za filmski set 	<ul style="list-style-type: none"> -slabija obrazovna struktura stanovništva -odlazak mladih obrazovanih ljudi -slaba prepoznatljivost područja kao destinacije -niska razina povezanosti poljoprivrede i turizma -nedostatak smještajnih kapaciteta te dodatnih turističkih sadržaja -nedovoljno korištenje EU fondova
MOGUĆNOSTI	OPASNOSTI
<ul style="list-style-type: none"> -uključivanje prirodnih i povijesnih sadržaja te kulturno-umjetničkih manifestacija u turistički ponudu -zaštita krajobrazne i prirodne i kulturne vrijednosti -proglašenje više kategorije zaštite prirode -unaprjeđenje prometne i turističke infrastrukture za spomeničku baštinu 	<ul style="list-style-type: none"> -nepovoljna dobna struktura stanovništva -međunarodne migracije -odljev stanovništva u urbane sredine -neriješeni imovinsko-pravni odnosi -neefikasnost/sporost državne administracije

Izvor: izradila autorica

Tab. 17. SWOT analiza oblika turizma temeljenog na spomeničkoj baštini iz razdoblja socijalizma u općini Jasenovac

PREDNOSTI	SLABOSTI
<ul style="list-style-type: none"> -turistički atraktivan i ekološki očuvan prirodni krajobraz -visoka kategorija zaštite prirode – Park prirode Lonjsko polje -zakonski zaštićeno i pod upravom JU Spomen-područje Jasenovac -međunarodna prepoznatljivost -vrijedna kulturna baština (povijesna i etnografska) -dobar prometni položaj i povezanost cestom, željeznicom i vodenim putem -razvijeni oblici seoskog turizma na gospodarstvima u Parku prirode 	<ul style="list-style-type: none"> -posljedice rasta: spor proces revitalizacije gospodarstva -odlazak mladih obrazovanih ljudi -nedovoljne aktivnosti udruga u korištenju EU fondova -prirodna baština je ugrožena i nedovoljno valorizirana -nedovoljno iskorišteni potencijali Parka prirode -visoka prosječna starost -iseljavanje
MOGUĆNOSTI	OPASNOSTI
<ul style="list-style-type: none"> -razvoj ekološke poljoprivrede -jače korištenje prepoznatih potencijala u kulturnom turizmu -uključivanje u puteve socijalističke spomeničke baštine 	<ul style="list-style-type: none"> -neriješeni imovinsko-pravni odnosi -neefikasnost/sporost državne administracije -ekonomska kriza -izumiranje sela -elementarne nepogode (suše, poplave, mraz) -iskrivljena slika prošlosti

Izvor: izradila autorica

8. PRIJEDLOG NOVOG TURISTIČKOG PROIZVODA

U Strategiji razvoja turizma Republike Hrvatske (2013) navodi se kako bi proizvodi kulturnog turizma, osim kvalitete usluga i popratnih sadržaja, trebali biti maštoviti, jedinstveni i zanimljivi posjetiteljima. Spomenici se prije svega mogu uključiti u već postojeću ponudu lokalne turističke destinacije, primjerice cikloturizam, izletnički turizam, planinarenje. Prioritetne aktivnosti razvoja proizvoda: uspostava suvremenih centara za posjetitelje uz ključne atrakcije, identifikacija mogućnosti razvoja novih događanja s potencijalom međunarodne prepoznatljivosti i gradnje imidža destinacije, poticanje razvoja kulturnih tematskih cesta i putova (npr. povijesne ceste). Zbog stanja u kojem se spomenici nalaze, spomenike bi najprije trebalo uključiti u turističku ponudu destinacije u kojoj se nalaze. Tako bi postali dopuna ostalim oblicima turizma.

Kao novi turistički proizvod predlaže se višednevni itinerar namijenjen grupama u cilju upoznavanja istraživanog prostora. Korisnici ovog itinerara su domaći i strani turisti, organizirani u manje i veće grupe te srednjoškolci i studenti. Prva lokacija posjeta bio bi Spomen-park Dotršćina u Zagrebu, a time bi se nadovezao i obilazak grada Zagreba. Drugi dan posjetio bi se muzej „Staro selo“ u Kumrovcu, kao mjesto rodno mjesto Tita i upoznavanje načina zagorskog života. U itinerar se mogu uključiti i razni izleti poput odlaska u posjet dvorca Trakošćan, Muzej krapinskih neandertalaca ili Krapinskim toplicama. Treći dan itinerara obuhvaćao bi prvo posjet *Spomeniku revoluciji naroda Moslavine* u Podgariću, ručak na lokalnom OPG-u prema Jasenovcu, a u poslijepodnevnom satima posjet Spomen području Jasenovac. Noćenje može biti u nekom od lokalnih smještajnih kapaciteta u okolici Jasenovca ili u Topuskom. Četvrti dan, ujedno i posljednji, bio bi posjet *Spomeniku ustanka narodu Korduna i Banije* na Petrovoj gori. Osim spomenika, posjetili bi se Centralna partizanska bolnica, Kraljev grob, Pavlinski samostan, a ručak bi bio u Lovačkom domu Muljava. Poslijepodne bi posjetitelji mogli proći neku od pješačkih ili biciklističkih staza te tako upoznati prirodnu baštinu Petrove gore, ili završiti putovanje. Zapravo bi svaki posjet spomeničkoj baštini uključivao i razgled lokalne prirodne i/ili kulturne baštine. Uz posjete spomeniku moguće bi bilo organizirati stručna predavanja u Kumrovcu i Jasenovcu jer imaju prostor za održavanja takvih predavanja. Kartografski prikaz itinerara dan je slici 35. Treba naglasiti kako bi za predloženi proizvod trebala postojati neka minimalna ulaganja u turističku infrastrukturu.

Sl. 35. Prijedlog puta socijalističke baštine

Izvor: izradila autorica

9. ZAKLJUČAK

Na početku radu postavljene su tri hipoteze te su one kroz istraživanje potvrđene. Hipoteza 1 („Spomenici socijalističke baštine zanemaruju se, propadaju te su pušteni zaboravu.“) potvrđena je, jer je istraživanje pokazalo kako niti u jednoj strategiji (bilo na lokalnoj ili višim razinama) spomenici nisu uključeni u turizam ili da se krene s njihovom obnovom. Najviše se pažnje posvećuje spomeniku *Kameni cvijet*, jer se nalazi unutar Javne ustanove Spomen-područje Jasenovac. Hipoteza 2 („Turistička ponuda vezana uz spomenike socijalističke baštine slabo je razvijena.“) je potvrđena jer spomenici nisu uključeni u turizam općina kojima pripadaju, a turizam odabranih područja temelji se uglavnom na prirodnoj baštini. Hipotezu 3 („Spomenici socijalističke baštine nalaze se na istaknutim prirodnim lokacijama.“) potvrđuje da su sva područja u nekim kategorijama zaštite prirode, dakle regionalni park Moslavačka gora za *Spomenik revolucije naroda Moslavine*, značajni krajobraz Petrova gora za *Spomenik revolucije naroda Korduna i Banije* te Park prirode Lonjsko polje u čijoj se blizini nalazi spomenik *Kameni cvijet*. Svrha ankete bila je prikupljanje informacija kako bi se saznalo mišljenje i percepcija lokalnog stanovništva za razvoj turizma temeljenog na socijalističkoj spomeničkoj baštini. Rezultati ankete pokazali su da stanovništvo podržava obnovu i uključivanje spomenika u turističku ponudu, ali kada se radi o turizmu socijalističke baštine, onda su odgovori dosta suzdržani. Naime, valorizacija socijalističke spomeničke baštine veoma je specifična zbog povijesnog trenutka u kojem je nastala te ovisi o političkoj klimi sredine.

Hrvatska ima dobre predispozicije za razvoj turizma temeljenog na spomeničkoj baštini iz razdoblja socijalizma, ponajprije zbog očuvanih monumentalnih spomenika i lokacije na kojima se ti spomenici nalaze. Zbog negativne konotacije koju socijalističko razdoblje ima u hrvatskoj javnosti, spomenike bi prvenstveno trebalo promatrati kao umjetničko djelo i tako ga očuvati, a potom kontekst u kojem je nastao. Može se reći da je prošlost „sirovina“ koja se za turističke svrhe treba upotrijebiti u skladu sa suvremenim trendovima. Spomenička baština iz socijalizma ne mora imati samo memorijalnu ili obiteljski motiv posjeta, već i obrazovni, ambijentalni, kulturni, umjetnički itd.

U budućnosti bi trebalo raditi na diversifikaciji turističke ponude kroz uključivanje spomeničke baštine iz razdoblja socijalizma u turističku ponudu kraja na način da se nalaze u brošurama te u ponudi lokalnih i županijskih turističkih zajednica, a ne zanemarivati. Podizanjem svijesti lokalnog stanovništva, vlasti i turističkih zajednica dovelo bi do uključivanja obnove i zaštite spomenika u strategije razvoja. Time bi se lakše izradili projekti

za sufinanciranje iz fondova EU. Osim kreiranja nove turističke ponude, postoji i prostora za daljnja znanstvena istraživanja kojima bi ovaj rad mogao poslužiti kao smjernica.

LITERATURA I IZVORI

Bajić, M. (ur.), 1968: Jugoslavija: spomenici revoluciji, Beograd: SUBNOR Jugoslavije, Sarajevo: Svjetlost.

Balažić, G., 2010: Integrating socialist cultural heritage into the tourism offer of the municipality of Koper, *Transactions on Ecology and the Environment*, 139, 369-380.

Balić, Milan, 1987: Spomenici revolucionarnog radničkog pokreta narodnooslobodilačkog rata i socijalističke izgradnje na području općine Osijek, *Osječki zbornik*, 18/19, 259-291.

Brković, J., Vranešević, D., 2012: Virtualni muzej Dotršćina, *Informatica museologica* 43 (1-4), 97-100.

Caraba, C.C., 2011. Communist heritage tourism and red tourism: concepts, development and problems, *Cinq Continents* 1 (1): 29-39, URL: http://www.cinqcontinents.lx.ro/1/1_1_Caraba.pdf

Drvenkar, N., Banožić, M., Živic, D., 2015: Development of Memorial Tourism as a New Concept – Possibilities and Restrictions, *Tourism and Hospitality Management*, 21 (1), 63-77.

Eaton, J., Roshi, E., 2014: Chiseling away at a concrete legacy: Engaging with Communist-era heritage and memory in Albania, *Journal of Field Archaeology*, 39 (3), 312-319, DOI: 10.1179/0093469014Z.00000000084

Ekl, Vanda, 1975: Memorijal 26 smrznutih partizana u Matić-poljani, *Arhitektura*, 155, 30-31.

Hjemdahl, K. M., 2006: Slijedeći neke od Titovih putešestvija. Interpretacije informacija, u: *O Titu kao mitu*, Filozofski fakultet, Zagreb, 40-74.

Hjemdahl, K., M, Škrbić Alempijević, N., 2006: Uvod. Politička mjesta u transformaciji, u: *O Titu kao mitu*, Filozofski fakultet, Zagreb, 9-39.

Horvat, Anđela, 1975: Spomenici kulture i spomenici narodne revolucije u SR Hrvatskoj, *Arhitektura*, 155, 62-64.

Horvatinčić, S., 2017: *Spomenici iz razdoblja socijalizma u Hrvatskoj – prijedlog tipologije*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, Zadar.

Hrženjak, J. (ur.), 2001: *Rušenje antifašističkih spomenika u Hrvatskoj: 1990-2000*, Savez antifašističkih boraca Hrvatske, Zagreb.

Ivanov, S., Achikgezyan, V., 2017: Attitudes towards communist heritage tourism in Bulgaria, *International Journal of Tourism Cities* 3(3), 273-290.

Jakir, A., 2019: Spomenici su prošlost i budućnost. Politički i administrativni mehanizmi financiranja spomenika za vrijeme socijalističke Jugoslavije, *Časopis za suvremenu povijest* 51 (1), 151-179.

Jokić, G., 1986: *Jugoslavija: spomenici revolucije – turistički vodič*, Turistička štampa, Beograd.

Kesar, O., Tomas, P., 2014: Obilježja i dosezi razvoja memorijalnog turizma u Hrvatskoj, *Liburnia: međunarodni znanstveni časopis za kulturu, turizam i komuniciranje*, 3 (1), 49-88.

Kiš, Dragutin, 1975: Pejzažno parkovno uređenje prostora uz memorijalne spomenike narodnooslobodilačke borbe, *Arhitektura*, 155, 49-54.

Kolacio, Zdenko, 1975: O prostorima, spomenicima, izvorima umjetnosti, *Arhitektura*, 155, 8-11.

Korov, G., 2012: Zajednička ili zasebna? Paradigme u arhitekturi socijalističke Jugoslavije, u: *Architecture and Urban Planning in the Former Yugoslavia and the Successor States*, UHA, Zagreb, 48-56.

Kranjčević, J., 2014: Unused Potential for the Development of Dark Tourism in Croatia, u: *Thematic Tourism in a Global Environment: Advantages, Challenges and Future Developments* (ur. Skakun, M.), College of Tourism, Beograd, 369-378.

Kristić, K., 2006: Tišina koja govori. Iz dokumentacije Marijane Gušić, osnivačice Muzeja u Titovom Kumrovcu, u: *O Titu kao mitu*, Filozofski fakultet, Zagreb, 97-120.

Kulišić, M., 2006: Tito kao zaštitni znak Kumrovca? Mogući pravci budućih marketinških strategija, u: *O Titu kao mitu*, Filozofski fakultet, Zagreb, 147-164.

Kušen, E., 2002: *Turistička atrakcijska osnova*, Institut za turizam Zagreb.

Light, D., 2000: An Unwanted Past: contemporary tourism and the heritage of communism in Romania, *International Journal of Heritage Studies*, 6 (2), 145-160, DOI:10.1080/135272500404197

Light, D., Young, C., Czepczynski, M., 2009: Heritage tourism in East and Central Europe and the former Soviet Union, u: *Cultural Heritage and Tourism in the Developing World* (ur. Timothy, D., Nyaupane, G.), Routledge, 224-245.

Magaš, D., 2013: *Geografije Hrvatske*, Sveučilište u Zadru, Zadar.

Matini, A., Buda, D. M., 2018: Dark tourism and affect: framing places of death and disaster, *Current Issues in Tourism*, DOI:10.1080/13683500.2018.1518972

Mionel, V., 2019: Dark tourism and thanatourism: Distinct tourism typologies or simple analytical tools?, *Tourism*, 67 (4), 423-437

Musa, S., Kranjčević, J., Šakić, D., 2016: Do Memorial Sites from the Second World War possess potential for tourism development – Examples from Croatia and Bosnia and Herzegovina, u: Škrijelj, R., Akin, A. (ur.): *International Tourism and Hospitality Management Conference – book of proceedings*, Faculty of Sarajevo, University of Sarajevo, Sarajevo, 130-141.

Novačić, D., 2009: *SFRJ za ponavljače: turistički vodič*. Znanje, Zagreb.

Opačić, V. T., 2003: Domovinski rat kao osnova razvoja memorijalnog turizma Hrvatske?!, *Geografija.hr*, <https://www.geografija.hr/hrvatska/domovinski-rat-kao-osnova-razvoja-memorijalnog-turizma-hrvatske/>, (5.3.2020.).

Oparnica, A., Opačić, A., 2019: Doživljaj zajednice i odnos prema kulturnoj baštini iz perspektive dviju etničkih skupina: primjer općine Vojnić, *Migracijske i etničke teme* 35 (1), 55-88

Patković, Milenko, Plećaš, Dušan, 1975: *Vodič uz kartu: izbor spomen-obilježja narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije*. Glas Slavonije, Osijek.

Pavlović, Boro, 1975: Petrova gora (plan Ante Marinović Uzelac), *Arhitektura*, 155, 24-29.

- Poria, Y., Ivanov, S., Webster, C., 2014: Attitudes and willingness to donate towards heritage restoration: an exploratory study about Bulgarian socialist monuments, *Journal of Heritage Tourism*, 9 (1), 68-74, DOI: 10.1080/1743873X.2013.778266
- Radovani, K.A., 1975: Sadašnjost, zbir prošlosti, *Arhitektura*, 155, 17-18.
- Raine, R., 2013: A dark tourist spectrum, *International Journal of Culture, Tourism and Hospitality Research* 7 (3), 242-256.
- Roglić, J., 2006: *Geografske regije Hrvatske i susjednih zemalja: geografske posebnosti i razvojni procesi*, Školska knjiga, Zagreb.
- Seissel, J., Bakić, V., 1975: Memorijalni kompleks Dotrščina u Zagrebu, *Arhitektura*, 155, 32-35.
- Sima, C., 2017: Communist heritage representation gaps and disputes, *International Journal of Tourism Cities* 3(3), 210-226.
- Slivková, S., Bucher, S., 2017: Dark Tourism and its Reflection in Post-Conflict Destinations of Slovakia and Croatia, *Geojournal of Tourism and Geosites*, 10 (1), 22-34.
- Smith, V., 1998: War and tourism: An American ethnography, *Annals of Tourism Research*, 29 (1), 202-227.
- Stone, P.R., 2006: A dark tourism spectrum: Towards a typology of death and macabre related tourist sites, attractions and exhibitions, *Tourism* 54 (2), 145-160.
- Stone, P. R., 2012: Dark Tourism and Significant Other Death: Towards a Model of Mortality Mediation, *Annals of Tourism Research*, 39 (3), 1565-1587.
- Strange, C., Kempa, M., 2003: Shades of dark tourism: Alcatraz and Robben Island, *Annals of Tourism Research*, 30 (2), 386-405.
- Šimunković, Mario, Delač, Domagoj, 2013: *Sjećanje je borba: spomen obilježja Narodnooslobodilačke borbe i revolucionarnog pokreta na području grada Zagreba. Savez antifašističkih boraca i antifašista Hrvatske*, Zagreb.

Tomljenović, R., 2006: Kulturni turizam, u: *Hrvatski turizam – plavo, bijelo, zeleno* (ur. Čorak, S., Mikačić, V.), Institut za turizam, Zagreb, 119-147.

Wall, G., Zhao, N.R., 2017: China's red tourism: communist heritage, politics and identity in a party-state, *International Journal of Tourism Cities* 3 (3), 305-320.

Wenzler, Fedor, 1975: Spomen područja u SR Hrvatskoj, *Arhitektura*, 155, 19-23.

Young, C., Light, D., 2006: Communist heritage tourism: between economic development and European integration, u: *Heritage and Media in Europe – Contributing Towards Integration and Regional Development* (ur. D. Hassenpflug, B. Kolbmüller, S. Schröder-Esch), Weimar: Bauhaus Universität, 249-263.

Young, C., Light, D., 2015a: Local and Counter-Memories of Socialism in Post-Socialist in Romanica, u: *Local Memories in a Nationalizing and Globalizing World* (ur. M. Beyen, B. Deseure), Palgrave Macmillan, Basingstoke, 221-243.

Young, C., Light, D., 2015b: Public Space and the Material Legacies of Communism in Bucharest, u: *Post Communist Romania at Twenty-Five. Linking Past, Present, and Future* (ur. Stan, L., Vancea, D.), Lexington Books, London/New York, 39-60.

IZVORI

Godišnje izvješće o radu Muzej Hrvatskog zagorja 2012-2019, <https://www.mdc.hr/hr/mdc/publikacije/izvjesca-muzeja>, (20.7.2020.)

Lokalna razvojna strategija lokalne akcijske grupe Petrova gora za razdoblje 2014. - 2020. godine, http://www.lag-petrova-gora.hr/dokumenti/pdf/LRS%20LAG%20Petrova%20Gora_V3_I2_F.pdf (6.5.2020.)

Memorial Auschwitz-Birkenau reports 2011.-2020., <http://auschwitz.org/en/museum/museum-reports/>, (28.2.2020.)

Naselja i stanovništvo RH 1857.-2001.: broj stanovnika po gradovima/općinama, Državni zavod za statistiku (20.4.2020.)

Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine: kontingenti stanovništva po gradovima/općinama, Državni zavod za statistiku (20.4.2020.)

Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine: stanovništvo prema starosti i spolu po naseljima, Državni zavod za statistiku (20.4.2020.)

Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine: Stanovništvo staro 15 i više godina prema najvišoj završenoj školi, obrazovnim područjima i spolu, Državni zavod za statistiku (20.4.2020.)

Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011. godine: Stanovništvo staro 15 i više godina prema trenutačnoj aktivnosti, starosti i spolu, Državni zavod za statistiku, (20.4.2020.)

Prostorni plan Bjelovarsko-bilogorske županije, <http://bbz.hr/prostorni-plan/>, (10.5.2020.)

Razvojna strategija Općine Vojnić 2016-2020, <https://www.vojnic.hr/dat/dm1370.pdf> (5.5.2020.)

Strategija razvoja turizma Republike Hrvatske do 2020. godine, <https://mint.gov.hr/UserDocsImages/arhiva/130426-Strategija-turizam-2020.pdf>, (16.5.2020.)

Strateški plan Općine Berek, <https://www.berek.hr/index.php/novosti/168-strateski-plan-opcine-berek.html>, (10.5.2020.)

Strateški razvojni program Općine Jasenovac za period od 2015. do 2020. godine, https://www.opcina-jasenovac.hr/wp-content/uploads/2018/11/SRP_Jasenovac_radna_verzija3.pdf, (20.5.2020.)

Zakon o područjima posebne državne skrbi (NN, br. 86/2008), <https://www.zakon.hr/z/471/Zakon-o-podru%C4%8Djima-posebne-dr%C5%BEavne-skrbi>

Zakon o spomen-području Jasenovac (NN 22/01), <https://www.zakon.hr/z/1833/Zakon-o-Spomen-podru%C4%8Dju-Jasenovac>

Zakon o zaštiti i očuvanju kulturnih dobara (NN 62/20), <https://www.zakon.hr/z/340/Zakon-o-za%C5%A1titi-i-o%C4%8Duvanju-kulturnih-dobara>

Zakona o zaštiti prirode (NN 127/19) (<https://www.zakon.hr/z/403/Zakon-o-za%C5%A1titi-prirode>).

URL 1 – Muzej Domovinskog rata Karlovac – Turanj
<http://www.gmk.hr/O%20nama/U%20sastavu%20muzeja/Muzej%20Domovinskog%20rata%20Karlovac%20E2%80%93%20Turanj> (16.6.2020.)

URL 2 – Red History Museum <https://hr.redhistorymuseum.com/> (16.6.2020.)

URL 3 - Memento park <http://www.mementopark.hu/> (4.5.2020)

URL 4 – Ratne štete na muzejima i muzejskoj građi u Hrvatskoj <http://ratne-stete.mdc.hr/hr/>
(16.7.2020.)

URL 5 – Turistička zajednica Bjelovarsko-bilogorske županije <http://www.tzbbz.hr/>
(14.5.2020.)

URL 6 – Uredba o proglašenju Regionalnog parka „Moslavačka gora“ https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2011_06_68_1484.html (28.5.2020.)

URL 7 – Registar kulturnih dobara Ministarstva kulture <https://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=6212> (22.7.2020.)

URL 8 – Općina Berek <https://www.berek.hr/> (26.3.2020.)

URL 9 – <https://berek.hr/images/Moslavina%20TRAIL%20-%20slubeni%20raspis.pdf>
(10.7.2020.)

URL 10 – Turistička zajednica Garić grada <https://www.stefanje.hr/turizam/> (26.3.2020.)

URL 11 – Podgarić <https://www.spomenikdatabase.org/podgarica> (12.5.2020.)

URL 12 – Umjetnička intervencija <https://www.novolist.hr/zanimljivosti/fenomenalno-pogledajte-spektakularnu-umjetnicku-intervenciju-na-cuvenom-dzamonjinom-spomeniku/>
(14.5.2020.)

- URL 13 – Petrova gora Star party <https://www.tz-vojnec.hr/petrova-gora-star-party/> (13.5.2020.)
- URL 14 – Turistička zajednica općine Vojnić <https://www.tz-vojnec.hr/> (27.3.2020.)
- URL 15 – Registar udruga Republike Hrvatske <https://registri.uprava.hr/#!ludruga> (5.7.2020.)
- URL 16 – Petrova gora <https://www.spomenikdatabase.org/petrova-gora> (12.5.2020.)
- URL 17 – Snimanje filmova na Petrovoj gori
<https://kaportal.net.hr/aktualno/3683361/producent-kralja-lavova-na-petrovoj-gori-snimanjemacku-seriju-partizanski-spomenik-postaje-filmska-kulisa/> (26.7.2020.)
- URL 18 – Riječno kino <https://www.tportal.hr/kultura/clanak/filmsko-astronomskim-programom-na-petrovoj-gori-završava-rijecno-kino-uz-karlovacko-20190811> (13.5.2020.)
- URL 19 - LAG Zeleni trokut <http://lag-zelenitrokut.com/> (15.5.2020.)
- URL 20 – Općina Jasenovac <https://www.opcina-jasenovac.hr/opcina/> (15.5.2020.)
- URL 21 – HŽ putnički prijevoz <https://prodaja.hzpp.hr/> (25.5.2020.)
- URL 22 - Jasenovac <https://www.spomenikdatabase.org/jasenovec> (12.5.2020.)
- URL 23 – Javna ustanova Spomen područje Jasenovac <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=6284> (15.5.2020.)

PRILOZI

POPIS SLIKA

1. Broj posjetitelja u Memorijalnom muzeju Auschwitz u razdoblju 2010.-2019.....	8
2. Karta memorijalnih područja u Hrvatskoj 1975. godine.....	18
3. Kartografski prikaz stanja oštećenosti spomenika u Hrvatskoj.....	20
4. Spomenici i spomen-područja potencijalnih za turističku valorizaciju u Hrvatskoj....	24
5. Broj posjetitelja Muzeja „Staro selo“ u Kumrovcu za razdoblje 2012.-2019.....	25
6. Smještaj, naselja i prometna mreža općine Berek.....	31
7. Razmještaj kulturne baštine u općini Berek.....	33
8. Dobno-spolna struktura stanovništva općine Berek 2011. godine.....	35
9. Ekonomska struktura stanovništva općine Berek 2011.....	36
10. Spomenik revolucije naroda Moslavine u Podgariću.....	39
11. Umjetnička instalacija mađarskih umjetnika na Spomeniku.....	40
12. Smještaj, naselja i prometna mreža u općini Vojnić.....	42
13. Dobno-spolna struktura stanovništva općine Vojnić 2011. godine.....	46
14. Kulturna baština Petrove gore.....	49
15. Spomenik ustanku naroda Korduna i Banije na Petrovoj gori.....	51
16. Znak ispred Spomenik na Petrovoj gori.....	52
17. Smještaj, naselja i prometna mreža općine Jasenovac.....	54
18. Dobno-spolna struktura stanovništva općine Jasenovac 2011. godine.....	57
19. Sadržaji Spomen-područja Jasenovac.....	60
20. Pogled na humke i Spomenik u Spomen-području Jasenovac.....	61
21. Kretanje broja posjetitelja u razdoblju od 2010. do 2019. godine u Spomen-području Jasenovac.....	62
22. Dobno-spolna struktura ispitanika iz Podgarića.....	64
23. Struktura ispitanika prema stupnju obrazovanja u Podgariću.....	64
24. Ocjena turističkih atraktivnosti odabranih lokaliteta na Moslavačkoj gori.....	66
25. Stupanj slaganja ispitanika s ponuđenim tvrdnjama.....	68
26. Prepreke u razvoju turizma spomeničke baštine.....	69
27. Skupine turista kojima bi turistički sadržaj trebalo prilagoditi.....	70
28. Dobno-spolna struktura ispitanika.....	71
29. Struktura ispitanika prema stupnju obrazovanja.....	71

30. Ocjena izgleda i stanja Spomenika ustanku naroda Korduna i Banije.....	72
31. Ocjena turističkih atraktivnosti odabranih lokaliteta na Petrovoj gori.....	74
32. Stupanj slaganja ispitanika s ponuđenim tvrdnjama.....	76
33. Prepreke u razvoju turizma spomeničke baštine.....	77
34. Skupine turista kojima bi turistički sadržaj trebalo prilagoditi.....	78
35. Prijedlog puta socijalističke baštine.....	88

POPIS TABLICA

1. Potencijalni socijalistički spomenici i spomen-područja za turističku valorizaciju.....	22
2. Kretanje broja stanovnika u općini Berek za razdoblje 1961.-2011.....	34
3. Kontingenti stanovništva u općini Berek u 2011. godini.....	35
4. Turistički dolasci i noćenja u općini Berek u razdoblju 2016.-2019.....	37
5. Kretanje broja stanovnika u općini Vojnić za razdoblje 1961.-2011.....	45
6. Kontingenti stanovništva općine Vojnić u 2011. godini.....	46
7. Turistički dolasci i noćenja u općini Vojnić u razdoblju 2016.-2019.....	48
8. Kretanje broja stanovnika u općini Jasenovac od 1961.-2011.....	56
9. Kontingenti stanovništva u općini Jasenovac u 2011. godini.....	58
10. Dolasci posjetitelja i organiziranih grupa u Spomen-području Jasenovac za razdoblje 2010.-2019.....	61
11. Asocijacije ispitanika na Spomenik.....	65
12. Najznačajnije atrakcije u turističkoj ponudi Moslavačke gore.....	65
13. Najznačajnije atrakcije u turističkoj ponudi Petrove gore.....	73
14. SWOT analiza oblika turizma temeljenog na spomeničkoj baštini iz razdoblja socijalizma u Hrvatskoj.....	83
15. SWOT analiza oblika turizma temeljenog na spomeničkoj baštini iz razdoblja socijalizma u općini Berek.....	84
16. SWOT analiza oblika turizma temeljenog na spomeničkoj baštini iz razdoblja socijalizma u općini Vojnić.....	85
17. SWOT analiza oblika turizma temeljenog na spomeničkoj baštini iz razdoblja socijalizma u općini Jasenovac.....	86

PRILOG 1: Anketni upitnik Podgarić

Poštovani,

za potrebe izrade diplomskog rada na Geografskom odsjeku Prirodoslovno-matematičkog fakulteta u Zagrebu, provodim istraživanje o stavovima lokalnog stanovništva o valorizaciji spomenika socijalističke baštine kao dijelova potencijalnih ruta baštine. Na Vašem se području nalazi Spomenik revolucije naroda Moslavine. Sudjelovanje u anketnom istraživanju dobrovoljno je i anonimno, a rezultati istraživanja analizirat će se na grupnoj razini i koristiti isključivo u istraživačke svrhe. Za ispunjavanje ankete potrebno Vam je između 5 i 10 minuta.

Unaprijed zahvaljujem na sudjelovanju.

Anita Fiket

1. Dob: _____
2. Spol: M / Ž
3. Stručna sprema:
 - a) NSS
 - b) SSS
 - c) VŠS
 - d) VSS
 - e) mr.sc. i dr.sc.
4. Radni status:
 - a) Student/studentica
 - b) Zaposlen/zaposlena
 - c) Nezaposlen/nezaposlena
 - d) Umirovljenik/umirovljenica
5. Mjesto prebivališta: _____
6. Kako ocjenjujete razvoj turizma u Vašem kraju? (zaokružite slovo ispred odgovora)
 - a) potpuno nezadovoljavajuće
 - b) nezadovoljavajuće
 - c) niti zadovoljavajuće niti nezadovoljavajuće
 - d) zadovoljavajuće
 - e) u potpunosti zadovoljavajuće

7. Kakav je Vaš stav prema razvoju turizma temeljnog na spomeničkoj baštini iz razdoblja socijalizma u destinaciji? (zaokružite slovo ispred odgovora)

- a) pozitivan
- b) negativan
- c) neutralan

8. Jeste li posjetili Spomenik revolucije naroda Moslavine u Podgariću? (zaokružite slovo ispred odgovora)

- a) da
- b) ne

9. Na što Vas asocira Spomenik revolucije?

10. Koju biste atrakciju izdvojili kao najznačajniju u turističkoj ponudi Podgarića?

11. Ocijenite turističku atraktivnost navedenih lokaliteta ocjenom od 1 do 5 (pri čemu je 1 najniža, a 5 najviša ocjena): (zaokružite broj s kojim se najviše slažete)

a) Spomenik revolucije naroda Moslavine	1	2	3	4	5
b) Garić grad	1	2	3	4	5
c) Vila Garić	1	2	3	4	5
d) Moslavačka tradicijska kuća u Gornjem Mikloušu	1	2	3	4	5
e) Imanje obitelji Salaj	1	2	3	4	5
f) Regionalni park Moslavačka gora	1	2	3	4	5

12. Molim navedite stupanj slaganja sa sljedećim tvrdnjama: (zaokružite broj s kojim se najviše slažete pri čemu: 1=u potpunosti se ne slažem, 2=uglavnom se ne slažem, 3=niti se slažem, niti se ne slažem, 4=uglavnom se slažem, 5=u potpunosti se slažem)

a	Dobro sam upoznat/a s radom naše turističke zajednice.	1	2	3	4	5
b	Lokalno stanovništvo treba biti informirano i uključeno u donošenje bitnih odluka u turizmu (privatizacija, infrastrukturni projekti, namjena prostora, zaštita okoliša).	1	2	3	4	5
c	Većina posjetitelja dolazi zbog ugostiteljskog objekta na umjetnom jezeru (Vila Garić).	1	2	3	4	5
d	Spomenici socijalističke baštine dovoljno su uključeni u turističku ponudu Moslavine i Podgarića.	1	2	3	4	5

e	Memorijalni turizam je najprimjereniji oblik turizma za turistički razvoj Podgarića.	1	2	3	4	5
f	Spomenik revoluciji ima veliki turistički potencijal u području razvoja turizma temeljenog na spomeničkoj baštini iz socijalizma.	1	2	3	4	5
g	Spomenik revoluciji definira moslavački kraj.	1	2	3	4	5
h	Ponosim se što se Spomenik revolucije nalazi u mom kraju.	1	2	3	4	5
i	Podržavam komemoracije (i sl. svečanosti) kod Spomenika revolucije.	1	2	3	4	5
j	Zainteresiran/a sam za uključivanje spomeničke baštine Podgarića gore u novi turistički proizvod rute baštine spomenika iz razdoblja socijalizma	1	2	3	4	5

13. Ocijenite vizualnu umjetničku instalaciju mađarskih umjetnika koji su prošlog proljeća prezentirali na Spomeniku revolucije. (zaokružite broj s kojim se najviše slažete, pri čemu je 1 najniža, a 5 najviša ocjena)

1 2 3 4 5

14. Smatrate li da bi takvih sličnih projekata trebalo biti u budućnosti? (zaokružite slovo ispred odgovora)

- a) da
- b) ne
- c) niti podržavam niti ne podržavam

15. Najveća prepreka u razvoju turizma spomeničke baštine iz razdoblja socijalizma u Podgariću je: (moguće je zaokružiti više slova)

- a) nedostatak smještajnih kapaciteta
- b) manjak suradnje lokalnog stanovništva
- c) manjak zainteresiranosti za spomeničku baštinu
- d) nedovoljno razvijena turistička infrastruktura
- e) nedovoljna marketinška promocija
- f) ostalo _____

16. Turistički sadržaj trebao bi više biti prilagođen: (moguće je zaokružiti više slova)

- a) stranim turistima

- b) domaćim turistima
- c) mlađoj dobnoj skupini
- d) zreloj dobnoj skupini
- e) starijoj dobnoj skupini
- f) ostalo: _____

PRILOG 2: Anketni upitnik Vojnić

Poštovani,

za potrebe izrade diplomskog rada na Geografskom odsjeku Prirodoslovno-matematičkog fakulteta u Zagrebu, provodim istraživanje o stavovima lokalnog stanovništva o valorizaciji spomenika socijalističke baštine kao dijelova potencijalnih ruta baštine. Na Vašem se području nalazi Spomenik ustanku naroda Korduna i Banije. Sudjelovanje u anketnom istraživanju dobrovoljno je i anonimno, dok će se rezultati istraživanja analizirati na grupnoj razini i koristiti isključivo u istraživačke svrhe. Za ispunjavanje ankete potrebno Vam je 5 do 10 minuta.

Unaprijed zahvaljujem na sudjelovanju.

Anita Fiket

1. Dob: _____
2. Spol: M / Ž
3. Stručna sprema:
 - a) NSS
 - b) SSS
 - c) VŠS
 - d) VSS
 - e) mr. sc. i dr.sc.
4. Radni status:
 - a) student/studentica
 - b) zaposlen/zaposlena
 - c) nezaposlen/nezaposlena
 - d) umirovljenik/umirovljenica
5. Kako ocjenjujete razvoj turizma u Vašem kraju? (zaokružite slovo ispred odgovora)
 - a) potpuno nezadovoljavajuće
 - b) nezadovoljavajuće
 - c) niti zadovoljavajuće niti nezadovoljavajuće
 - d) zadovoljavajuće
 - e) u potpunosti zadovoljavajuće
6. Kakav je Vaš stav prema razvoju turizma temeljnog na spomeničkoj baštini iz razdoblja socijalizma u destinaciji? (zaokružite slovo ispred odgovora)
 - a) pozitivan

b) negativan

c) neutralan

7. Jeste li posjetili Spomenik ustanku naroda Korduna i Banije na Petrovoj gori? (zaokružite slovo ispred odgovora)

a) da

b) ne

8. Ocijenite izgled i stanje Spomenika ustanku naroda Korduna i Banije. (zaokružite broj s kojim se najviše slažete, pri čemu je 1 najniža, a 5 najviša ocjena)

1 2 3 4 5

9. Koju biste atrakciju izdvojili kao najznačajniju u turističkoj ponudi Petrove gore?

10. Ocijenite turističku atraktivnost navedenih lokaliteta ocjenom od 1 do 5 (pri čemu je 1 najniža, a 5 najviša ocjena): (zaokružite broj s kojim se najviše slažete)

a) Spomenik ustanku naroda Korduna i Banije 1 2 3 4 5

b) Centralna partizanska bolnica iz Drugog svjetskog rata 1 2 3 4 5

c) Prirodna baština Petrove gore 1 2 3 4 5

d) Poučna staza Rimski put 1 2 3 4 5

e) Poučna staza Kraljev put 1 2 3 4 5

f) Petrova gora – Međunarodni park tamnog neba 1 2 3 4 5

g) Samostan Sv. Petra 1 2 3 4 5

11. Molim navedite stupanj slaganja sa sljedećim tvrdnjama: (zaokružite broj s kojim se najviše slažete pri čemu: 1=u potpunosti se ne slažem, 2=uglavnom se ne slažem, 3=niti se slažem, niti se ne slažem, 4=uglavnom se slažem, 5=u potpunosti se slažem)

a	Dobro sam upoznat/a s radom naše turističke zajednice.	1	2	3	4	5
b	Lokalno stanovništvo treba biti informirano i uključeno u donošenje bitnih odluka u turizmu (privatizacija, infrastrukturni projekti, namjena prostora, zaštita okoliša).	1	2	3	4	5
c	Većina posjetitelja dolazi zbog prirodne baštine Petrove gore.	1	2	3	4	5
d	Spomenici socijalističke baštine dovoljno su uključeni u turističku ponudu Petrove gore.	1	2	3	4	5
e	Memorijalni turizam je najprimjereniji oblik turizma za	1	2	3	4	5

	turistički razvoj Petrove gore.					
f	Spomenik ustanku naroda ima veliki turistički potencijal u području razvoja turizma temeljenog na spomeničkoj baštini iz socijalizma.	1	2	3	4	5
g	Spomenik ustanku naroda definira kraj Petrove gore.	1	2	3	4	5
h	Ponosim se što se Spomenik ustanku naroda nalazi u mom kraju.	1	2	3	4	5
i	Podržavam obnovu i turističku valorizaciju Spomenika ustanku naroda.	1	2	3	4	5
j	Razvoj turizma temeljenog na spomeničkoj baštini iz razdoblja socijalizma izazvat će zaoštavanje odnosa lokalnog stanovništva.	1	2	3	4	5
k	Razvoj turizma temeljenog na spomeničkoj baštini iz socijalizma potaknut će ulaganja u infrastrukturu.	1	2	3	4	5
l	Zainteresiran/a sam za uključivanje spomeničke baštine Petrove gore u novi turistički proizvod rute baštine spomenika iz razdoblja socijalizma	1	2	3	4	5

12. Smatrate li da bi obnova Spomenika ustanku naroda značajno doprinijela turističkom i kulturnom razvoju područja i upotpunila ponudu Petrove gore?

- a) da
- b) ne
- c) niti podržavam niti ne podržavam

13. Najveća prepreka u razvoju turizma spomeničke baštine iz razdoblja socijalizma na Petrovoj gori je: (moguće je zaokružiti više slova)

- a) nedostatak smještajnih kapaciteta
- b) manjak suradnje lokalnog stanovništva
- c) manjak zainteresiranosti za spomeničku baštinu
- d) nedovoljno razvijena turistička infrastruktura
- e) nedovoljna marketinška promocija
- f) ostalo _____

14. Turistički sadržaj trebao bi više biti prilagođen: (moguće je zaokružiti više slova)

- a) stranim turistima

- b) domaćim turistima
- c) mlađoj dobnoj skupini
- d) zreloj dobnoj skupini
- e) starijoj dobnoj skupini

Mogućnosti turističke valorizacije spomeničke baštine iz razdoblja socijalizma u Hrvatskoj

1. Smatrate li da je Cvijet Bogdana Bogdanovića dovoljno turistički valoriziran u sklopu JU Jasenovca?
2. Kakva je struktura posjetitelja koji dolaze u JU Jasenovac (individualni ili organizirani posjeti, školski ili stručni posjeti, veličina grupa, dobna struktura, emitivna zemlja i sl.)?
3. Zanima li posjetitelje način očuvanja Jasenovca u vrijeme Jugoslavije, odnosno kako se pristupalo memorijalizaciji koncentracijskog logora?
4. Što smatrate glavnom preprekom u razvoju turizma temeljenog na spomeničkoj baštini iz razdoblja socijalizma?
5. Koji je Vaš stav u vezi razvoja turizma temeljenog na spomeničkoj baštini iz razdoblja socijalizma?
6. Kakav je stav Javne ustanove Jasenovac oko uključivanja u rutu baštine?

Anita Fiket

Sveučilište u Zagrebu

Prirodoslovno-matematički fakultet

Geografski odsjek